

5 | 14

Justitiële verkenningen

Europa en zijn Roma

Versijnt 6 maal per jaar • jaargang 40 • november

BOOM | **LEMMA**
UITGEVERS

Wetenschappelijk Onderzoek- en
Documentatiecentrum
Ministerie van Veiligheid en Justitie

Justitiële verkenningen is een gezamenlijke uitgave van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum van het ministerie van Veiligheid en Justitie en Boom Lemma uitgevers. Het tijdschrift verschijnt zes keer per jaar.

Redactieraad

drs. A.C. Berghuis
dr. A.G. Donker
prof. dr. H. Elffers
dr. B. van Gestel
dr. R.P.W. Jennissen
dr. B. Rovers
dr. mr. M.B. Schuilenburg

Redactie

mr. drs. M.P.C. Scheepmaker

Redactiesecretariaat

tel. 070-370 65 54
e-mail infojv@minvenj.nl

Redactieadres

Ministerie van Veiligheid en Justitie,
WODC
Redactie Justitiële verkenningen
Postbus 20301
2500 EH Den Haag
tel. 070-370 71 47
fax 070-370 79 48

WODC-documentatie

Voor inlichtingen: Infodesk WODC,
e-mail: wodc-informatiedesk@minvenj.nl, internet: www.wodc.nl

Abonnementen

Justitiële verkenningen wordt gratis verspreid onder personen die beleidsmatig werkzaam zijn ten behoeve van het ministerie van Veiligheid en Justitie. Wie in aanmerking denkt te komen voor een gratis abonnement, kan zich schriftelijk of per e-mail wenden tot het redactiesecretariaat: infojv@minvenj.nl. Andere belangstellenden kunnen zich richten tot Boom Lemma uitgevers. De abonnementsprijs bedraagt € 151 (excl. btw, incl. verzendkosten) voor een plusabonnement. Een plusabonnement

biedt u naast de gedrukte nummers tevens het online-archief vanaf 2002 én een e-mailattending. Het plusabonnement kunt u afsluiten via www.boomlemmatijdschriften.nl. Of neem contact op met Boom distributiecentrum via tel. 0522-23 75 55 of e-mail tijdschriften@boomdistributiecentrum.nl.

Abonnementen kunnen op elk gewenst tijdstip ingaan. Valt de aanvang van een abonnement niet samen met het kalenderjaar, dan wordt over het resterende gedeelte van het jaar een evenredig deel van de abonnementsprijs in rekening gebracht. Het abonnement kan alleen schriftelijk tot uiterlijk 1 december van het lopende kalenderjaar worden opgezegd. Bij niet-tijdige opzegging wordt het abonnement automatisch voor een jaar verlengd.

Uitgever

Boom Lemma uitgevers
Postbus 85576
2508 CG Den Haag
tel. 070-330 70 33
fax 070-330 70 30
e-mail info@boomlemma.nl
website www.boomlemma.nl

Ontwerp

Tappan, Den Haag

Coverfoto

© Ton Koene/Hollandse Hoogte
Een Romadorp vlakbij Sofia

ISSN: 0167-5850

Opname van een artikel in dit tijdschrift betekent niet dat de inhoud ervan het standpunt van de Minister van Veiligheid en Justitie weergeeft.

Inhoud

Brief aan de lezers	5
Voorwoord	6
<i>K.M. Bogdal</i>	
Hoe Europa zijn zigeuners uitvond. Over een schaduwzijde van de moderniteit	9
<i>M.T. Croes</i>	
Duitsland en de zigeuners: van uitsluiting tot <i>Endlösung der Zigeunerfrage</i>, 1407-1945	23
<i>P. Bakker</i>	
De taal van de Roma en Sinti	43
<i>P. Vermeersch</i>	
Een kansloze minderheid in de marge? De sociaaleconomische en politieke positie van de Roma in Europa	57
<i>P. Jorna</i>	
Tussen eigenheid en aanpassing. Over cultuur en integratie van Nederlandse Roma en Sinti	72
<i>H. van Baar</i>	
Participatie, veiligheid en beeldvorming van Romaminderheden. Een kritische reflectie op het Nederlandse beleid	86
Summaries	99
Internetsites	102
Congresagenda	104
WODC: website en rapporten	108

Brief aan de lezers

Geachte lezer,

Justitiële verkenningen beleeft in 2014 zijn 40^e jaargang. Dat is in meerdere opzichten het einde van een tijdperk, en het begin van een nieuw. Veertig jaar lang hebben justitiemedewerkers zich kosteloos kunnen abonneren op het blad. Daar komt met ingang van 2015 verandering in.

Het WODC ziet zich gesteld voor omvangrijke bezuinigingen. Daarom stopt het WODC met de gratis verspreiding van gedrukte *JV*-nummers. De huidige webpagina van *JV* op de WODC-website krijgt een nieuw gezicht. De toegankelijkheid van het *JV*-archief wordt verbeterd, evenals de digitale beschikbaarheid van oudere *JV*-nummers. Daarnaast zijn een doorlopende congresagenda voorzien en ruimte voor reacties en discussies. De huidige abonnees en andere belangstellenden krijgen per e-mail een attendering wanneer er een nieuw *JV*-nummer verschijnt.

Wilt u toch graag de karakteristieke *JV*-boekjes blijven ontvangen? Dat kan. Boom Lemma uitgevers continueert de uitgave van *Justitiële verkenningen* op papier. De abonnementsprijs vindt u in het colofon. Met dit abonnement heeft u ook toegang tot de digitale versie van *JV* op de website van de uitgever (www.bjutijdschriften.nl).

De redactie en redactieraad gaan in samenwerking met de uitgever gewoon door met het maken van mooie, interessante themanummers. We rekenen er dan ook op dat u *JV* blijft lezen, op computer, tablet, mobiele telefoon of op papier.

Heeft u vragen over de digitale verschijning van *JV*? U kunt een mail sturen naar infojv@minvenj.nl. Voor vragen over een betaald abonnement kunt u terecht bij sales@bju.nl.

Voorwoord

De Roma vormen de grootste minderheidsgroep van Europa. Het is moeilijk te zeggen hoe groot hun aandeel in de Europese bevolking precies is. De schattingen lopen uiteen van 8 miljoen tot 12 miljoen. De naam 'Roma' wordt in Europees verband gebruikt voor een verzameling van verschillende groepen, zoals Spaanse *kale* of *gitanos*, Franse *manoush* en *gens du voyage*, Ierse en Britse *gypsies* en *travelers*, Nederlandse woonwagenbewoners, Sinti en Roma, Zwitserse *jenish* en verschillende Romagroepen in Centraal- en Oost-Europa. Het proces van erkenning als Europese minderheid is in de jaren negentig begonnen, kort na de val van het communisme. Omdat steeds meer Roma leefden in landen die aangesloten waren bij de Raad van Europa, besloot de raad hen te erkennen als een niet-gebiedsgebonden minderheid, die belangrijk bijdraagt aan de culturele diversiteit van Europa. Door de uitbreiding van de Europese Unie met Oost-Europese landen kwam er vervolgens een Europabreed Romabeleid van de grond, dat voorzag in allerlei projecten en programma's gericht op de verbetering van hun positie op terreinen als onderwijs, huisvesting, werkgelegenheid en gezondheidszorg. In dit themanummer wordt onder andere bekeken welke veranderingen sindsdien in het Nederlandse Romabeleid hebben plaatsgevonden en hoe deze zich verhouden tot de beleidsuitgangspunten op Europees niveau. Ook de benarde positie van Roma in Oost-Europese landen komt aan de orde. Maar eerst is er aandacht voor de geschiedenis van de Roma, hun plek in Europa en de Europese beschaving, hun discriminatie en vervolging, in het bijzonder tijdens het nazisme. De houding van Europese volkeren ten opzichte van zigeuners heeft zich altijd bewogen tussen minachting en fascinatie, zo schrijft Klaus-Michael Bogdal in het openingsartikel. De auteur bespreekt hoe zigeuners worden afgebeeld in de Europese literatuur en andere culturele uitingen. Hij laat zien dat gedurende de Romantiek allerlei fantasieën en verlangens over sociaal deviante voorkeuren en leefstijlen op zigeuners werden geprojecteerd. Wat erop volgde was een proces van 'ont-europeïsering' en 'exotisering' door de etnologie, culminerend in de rassentheorieën en de dramatische consequenties daarvan voor de Romavolkeren tijdens het nazisme. De auteur meent dat kunst en wetenschap ertegen moeten waken dat ze bijdragen aan het creëren van scheidslijnen en vernietigingsfantasieën. In plaats daarvan zou er

meer aandacht moeten zijn voor de ondeelbaarheid van de mensheid en voor menselijke waardigheid.

In de bijdrage van Marnix Croes wordt een overzicht gegeven van de vervolging van de zigeuners in Centraal- en West-Europa sinds begin vijftiende eeuw tot de Tweede Wereldoorlog. De nadruk ligt daarbij op Duitsland. De auteur beschrijft de opkomst en toepassing van de rassentheorieën en de plek van zigeuners in het nationaalsocialistische wereldbeeld. Ook de vervolging van zigeuners in Nederland en andere Europese landen wordt kort behandeld.

Of Roma en Sinti afkomstig zijn uit India is eeuwenlang een punt van discussie geweest. Inmiddels heeft de grondige bestudering van hun taal, het Romani of Romanes, uitgewezen dat zij inderdaad zo'n duizend jaar geleden uit India vertrokken zijn. De linguïst Peter Bakker behandelt in zijn bijdrage de belangrijkste kenmerken van de taal van Roma en Sinti en de overeenkomsten met Indiase talen. Hij laat zien dat het Romanes – ondanks de verschillende dialecten verspreid over Europa – toch duidelijk één taal is en bovendien zeer vitaal. Het is niet, zoals soms wordt beweerd, een geheimtaal. Het Romanes is op Europees niveau erkend als minderheidstaal, en veel EU-landen hebben verdragen ondertekend waarin de taal erkenning en ondersteuning krijgt. Dit is een stimulans geweest voor het gebruik van Romanes als geschreven taal.

Na deze historisch getinte artikelen verplaatsen we de aandacht naar het heden. Peter Vermeersch geeft een overzicht van de sociaal-economische en politieke positie van de Roma in Europa. De vele maatregelen die op verschillende bestuursniveaus zijn genomen om de integratie van Roma op allerlei terreinen te bevorderen, hebben geen einde kunnen maken aan armoede en discriminatie. Wel lijkt er meer dan voorheen sprake van sociale en politieke mobilisatie van Roma zelf. Tegelijkertijd is er een toename van extreemrechtse populistische responsen op Romamobilisatie en -migratie te zien, die gelijke rechten en participatie van Roma in de huidige samenleving bemoeilijkt.

Vervolgens kijken we in twee artikelen naar de situatie van Roma en Sinti in Nederland. Peter Jorna signaleert dat de Romacultuur in kringen van politiek en beleid steeds vaker wordt beschouwd als een obstakel voor sociale inclusie. De auteur onderkent dat een cultuursensitieve benadering nuttig kan zijn, bijvoorbeeld bij kwesties als bevordering van schoolgang en het voorkómen van vroeghuwelijken.

Maar de fixatie op cultuur als dé verklarende factor voor uitsluiting en achterstand is in zijn ogen een doodlopende weg. De auteur geeft uitleg over verschillende traditionele waarden en gewoonten van Roma. Hij verbindt deze met beschrijvingen van het dagelijks leven in Romagemeenschappen en met discussies die daar spelen. De complexiteit en dynamiek van de Romacultuur moeten worden onderkend, evenals de realiteit van veranderende normen en waarden, aldus de auteur. Dat zou een basis kunnen bieden voor het vinden van een nieuwe balans tussen eigenheid en aanpassing.

Ten slotte evalueert Huub van Baar het Nederlandse beleid inzake Romaminderheidsgroepen tegen de achtergrond van de toenemende aandacht voor hun positie op Europees niveau. Na de val van het communisme in Oost-Europa zijn de Roma steeds meer als Europese minderheid naar voren getreden. Dit heeft op Europees niveau geleid tot een groot aantal programma's die empowerment en verbetering van hun sociaaleconomische positie nastreven. De specifieke vertaling en uitvoering daarvan zijn echter aan de EU-lidstaten overgelaten. De auteur bekritiseert de eenzijdige invulling door Nederland van het Romabeleid, dat de nadruk legt op de Roma als probleemgroep en als bedreiging van veiligheid. Ook hekelt hij het gebrek aan mogelijkheden voor politieke participatie door Roma in Nederland, waardoor het beleid zonder hun inbreng tot stand is gekomen. De auteur wijst erop dat zowel de afschaffing van het doelgroepenbeleid als de decentralisering naar het niveau van gemeenten de totstandbrenging van een deugdelijk Romabeleid in de weg heeft gezeten.

Marit Scheepmaker

Hoe Europa zijn zigeuners uitvond

Over een schaduwzijde van de moderniteit

K.M. Bogdal*

In de loop van de geschiedenis hebben de grote Europese denkers Europa telkens weer beschreven als de bakermat van de moderniteit. Hun blik was daarbij niet alleen gericht op economische productiviteit en industrialisering, maar ook op natie- en staatsvorming, en niet te vergeten op wetenschap en kunst. Wat meestal buiten beschouwing werd gelaten, was het marginale, de leefwerelden buiten de grote ontwikkelingen. Het schoolvoorbeeld van deze veronachtzaming is het lot van de Romavolkeren, al zijn die al 600 jaar in Europa gevestigd onder namen als zigeuners, gypsies, tataren, cigany, çingeneler, enzovoort. Een hoofdoorzaak van deze veronachtzaming was en is dat de Romavolkeren, die gedurende hun lange geschiedenis nomadisch leefden en geen eigen schriftcultuur kenden, vrijwel geen eigen historische getuigenissen hebben nagelaten. Waar we wel over beschikken – vooral in de vorm van literatuur en kunst – zijn getuigenissen over de ervaringen van de inheemse Europese bevolking met een vreemde, als bedreigend ervaren levenswijze. Daardoor ontstond al vroeg, op de drempel tussen de middeleeuwen en de nieuwe tijd, een vast geheel van stereotypen, beelden, motieven, handelingspatronen en legendes – en uiteindelijk een onbestemde houding die heen en weer bewoog tussen verachting en fascinatie. En steeds weer slaan in de geschiedenis eliminatiefantasieën om in politieke vernietigingspraktijken. In deze verhandeling worden de historische fasen van deze buitensluiting chronologisch geschetst. Hierbij moet worden opgemerkt dat de door verachting en fascinatie gekenmerkte waarnemingen en hun symbolische weergave zich als sedimentlagen over elkaar heen afzetten en dat er in de loop van de geschiedenis verschuivingen en ver-

* Prof. dr. Klaus-Michael Bogdal is als hoogleraar verbonden aan de afdeling Germanistische literatuurwetenschap van de Universiteit Bielefeld. Zijn boek *Europa erfindet die Zigeuner. Eine Geschichte von Faszination und Verachtung* (Bogdal 2011) werd in 2013 bekroond met de Leipziger Buchpreis für Europäische Verständigung.

mengingen ontstonden. In dit artikel zullen we ons concentreren op de belangrijkste aspecten.

Er wordt eerst ingegaan op het bijzondere van een volk dat (behalve uit sprookjes) geen kennis van de eigen herkomst bezat en niet streefde naar natievorming, zoals in het Europa van de nieuwe tijd gebruikelijk was. Wat waren de gevolgen van de territoriale positionering van deze mobiele etnische groep? De eigen cultuur van de Romavolkeren wordt gekenschetst evenals de sociale positionering tijdens de overgang naar de Europese moderniteit. De rol van de menswetenschappen als 'Herrschaftswissen' (letterlijk: overheersingskennis) wordt beschreven, alsmede de 'zigeuners' als projectieobject voor wensen en verlangens en maatschappelijke tegenontwerpen in de Europese romantiek, het proces van 'onteupeïsering' en exotisering via de etnologie en ten slotte de rassenleertheorieën en hun politieke gevolgen voor de Romavolkeren in de twintigste eeuw.

Raadselachtige herkomst

De allereerste factor die acceptatie van de Romavolkeren, die rond 1400 via verschillende routes in Europa terechtgekomen waren, in de weg stond, was hun ongewisse herkomst. Terwijl in Europa nationale herkomst- en vestigingsmythen van de Germanen, Galliërs, Bataviëren, Angelen, Saksen en andere volkeren werden uitgewerkt die de aankomst en inbezitneming van bepaalde territoria moesten bekrachtigen, was er al in de eerste legenden die zich over de Roma verspreidden sprake van een onduidelijke verre herkomst en een niet-geslaagde aankomst. Speculaties over hun genealogie leidden tot een eerste plaatsbepaling en reactie. Het vermoeden bestond – en waarschijnlijk werd dat ook deels door henzelf bevestigd – dat ze uit Egypte stamden, waar ze rond het begin van onze jaartelling gewoond zouden hebben. Ze zouden ongevraagd naar Europa zijn gekomen, wat in veel Europese landen de gedachte voedde dat ze naar het land van hun voorvaders dienden terug te keren.

Nauw verbonden met de kwestie van hun afstamming is de voor die tijd essentiële vraag tot welke religie ze behoorden. Aangezien de Romavolkeren binnen hun gemeenschap geen geïnstitutionaliseerde christelijke religie met parochies, priesters of kerken kennen, worden tot in de twintigste eeuw steeds weer dezelfde drie verklaringen gege-

ven. De eerste is dat van de verschillende christelijke geloofsleren slechts de uiterlijke kenmerken werden overgenomen. Als typisch 'zigeunerachtig' geldt – ook bij Martin Luther – de bedrieglijke meer-voudige doop, uitsluitend bedoeld om peetgeschenken en identiteits-papieren te bemachtigen. De tweede verklaring berust op de verdachtmaking dat ze spionnen van de Turken zouden zijn en dus zelf ook moslims. In de derde variant wordt – in alle ernst – aangenomen dat de Roma heidens-magische of satanische cultussen beoefenden. Wat hiervoor zou pleiten, waren hun waarzeggerij en hun geluks- en ongeluksrituelen. Om diezelfde reden werden ze ook regelmatig van kannibalisme beschuldigd. Veel documenten en literaire werken over deze immigranten worden gekenmerkt door onoplettendheid, onzorgvuldige waarnemingen en slordige beschrijvingen die het beeld van de vreemdelingen construeren in plaats van het uit de observaties af te leiden. De als zeer eenvoudig beschouwde sociale structuur wordt niet serieus onderzocht. Deze structuur wordt gekenmerkt door een aan zijn insignes en kleding herkenbare aanvoerder, die meestal als 'hertog' of 'koning' werd aangemerkt en die in de vijftiende eeuw nog geloofs- en vrijgeleidebrieven van landsheren, koningen of zelfs de paus kon laten zien. Zijn 'volk' omvatte in de regel niet meer dan enkele tientallen personen.

Zonder nationaliteit, zonder vaderland, zonder vaste verblijfplaats

Behalve hun herkomst staan vanaf het begin ook problemen met de territoriale positionering van de Romavolkeren hun acceptatie in Europa in de weg. Voor zover de schaarse bronnen überhaupt enig zicht geven, leidt de nomadische levenswijze van de meerderheid van de Romagroepen aanvankelijk tot een perceptie waarbij ze als vluchtelingen of pelgrims worden gezien. Het principe van een nationaal territorium, dat vanaf de vroege nieuwe tijd geleidelijk ingang vond en waaraan het territoriale denken ten grondslag lag, heeft tot gevolg dat men de levenswijze van de Roma gaat beschouwen als een subversieve daad van desintegratie uit sociale, juridische, economische en culturele kaders. Het moderne territoriale denken is in de eerste plaats gebaseerd op de gedachte dat alles op aarde, inclusief de aardbodem zelf, onderhevig is aan bezits- en eigendomsverhoudingen. Hieruit vloeit ten tweede een affectieve identificatie met geografische feiten

en omstandigheden voort, die sinds de negentiende eeuw in Duitsland nadrukkelijk 'Heimat' wordt genoemd. En ten derde moeten de subjectieve toeschrijvingen 'eigendom' en 'Heimat' schriftelijk worden vastgelegd, worden gewaarborgd, begrensd en in kaart gebracht in machts- en rechtsdocumenten. Het territoriale denken wordt de norm waarin de eigen levenswijze de enig toelaatbare is. Welke 'Heimat' moet in deze context aan de Romavolkeren worden toegeschreven, buiten de weg en de onbevolkte wouden en heidegebieden, de onbevoerbare randen van de Europese beschaving, de moerassen en steppen? Hoewel ze zich meestal meerdere generaties lang binnen een overzichtelijk geografisch gebied bewegen, blijven ze gelden als ontheemde vreemdelingen. Tussen 1650 en 1750 slaat het territoriale denken om in staatsterreur. Als zogenaamd 'zwerfend gespuis' worden ze in de meeste soevereine gebieden niet langer geduld. Aan menige grens worden speciaal voor hen vervaardigde 'zigeunerborden' geplaatst om degenen die niet kunnen lezen aan de hand van plaatjes duidelijk te maken welke straffen hun te wachten staan: van een pak slaag tot brandmerken en radbraken.

Uitwijzing resulteert in permanente vervolging en verdrijving. Dit verhindert elke vorm van levensplanning en leidt de facto tot een verlaging van de levensverwachting door armoede, ondervoeding en gezondheidsgebreken. In de achttiende eeuw proberen bepaalde staten, zoals Spanje en Oostenrijk onder Maria Theresia en Jozef II, het territorialiteitsbeginsel af te dwingen door middel van gedwongen vestiging. De maatregel is bedoeld om de nomadische levenswijze van de Roma tegen te gaan. Bovendien worden ze verplicht het katholieke geloof aan te nemen en de eigen taal, het Romani, op te geven. Als tegenpool van de 'Heimat' verdicht zich het beeld van het zigeunerkamp en zijn gevaarlijke bewoners. Dit beeld varieert van het roversnest in het woud, de 'kraal' van de Zuidoost-Europese Roma van de steppe en de grotwoningen van de Spaanse gitano's tot het in Auschwitz-Birkenau ingerichte 'Zigeunerlager'. Deze woonoorden van de Roma worden noch als te respecteren privésfeer, noch als beschermingswaardig cultuurgoed beschouwd. Integendeel: in menig literair werk gaat men prat op de vernietiging ervan, een interventie die als beschavende ingreep wordt beschouwd.

De fascinerende kant

Een van de meest tot de verbeelding sprekende beelden is in alle Europese culturen ongetwijfeld de figuur van de 'knappe zigeunerin'. Ze is niet, zoals vaak wordt aangenomen, ontsproten aan de verbeelding van de Europese romantiek of de Britse victoriaanse literatuur, ook al hebben vrouwenfiguren als Semfira, Esmeralda en Carmen zich duurzaam in ons collectieve culturele geheugen genesteld. Al in *La gitannilla*, de in 1613 gepubliceerde novelle van Miguel de Cervantes (in 1637 verschijnt een versie van Jacob Cats onder de titel *Het Spaens heydinnetje*), doen de latere 'Spaanse' kostumering, de zang- en danskunst en de charme van ongetemde 'wilde' vrouwelijkheid hun intrede in de Europese literatuur. Maar in de verhalen over ontmoetingen met 'knappe zigeunerinnen' is een andere factor doorslaggevend: het wordt de vrouwen niet toegestaan een duurzame verbintenis aan te gaan met de mannelijke leden van de meerderheidsbevolking (die wel een vaste woonplaats hebben), noch zijn ze zelf op termijn bereid hun nomadische levenswijze op te geven. In de meeste narratieve contexten loopt hun leven uit op een vroege dood. Ze sterven ofwel door de hand van hun jaloerse minnaar, ofwel ze verwelken en vergaan in de (stedelijke) burgermaatschappij die ze als beklemmende gevangenis ervaren. Net als in de exotistische en oriëntalistische discoursen, waarmee symptomatische overlappingsen bestaan, dient de 'knappe zigeunerin' vooral als object van mannelijke seksuele begeerte. Op haar worden niet alleen vrijgevochten rolpatronen geprojecteerd als 'natuurlijke' vrouwelijkheid, gevaarlijke wildheid en de bereidheid tot promiscuïteit, maar ook altijd weer pedofiele fantasieën, zoals duidelijk te zien is in de reisfotografie van de twintigste eeuw. In August Strindbergs vertelling *Tschandala* (1889) geeft de mannelijke protagonist commentaar op seksuele gemeenschap met een 'zigeunerin' die nog maar amper haar kinderjaren is ontgroeid: 'Hij had een dier omarmd, en na de omarming had het dier hem gekust als een kat, en hij had zich afgewend, alsof hij vreesde dat zijn ziel op deze lippen een dierenziel zou ontmoeten, alsof hij vreesde onreine ademlucht in te ademen.' 'Knappe zigeunerinnen' bevreemden door hun raadselachtige geslotenheid, zelfs op momenten van intieme nabijheid, en door de vervoering naar een andere, verborgen, buiten de beschaving staande orde of animale sfeer.

Bedelaars en dieven

De inpassing van de Roma in de Europese maatschappelijke kaders van de vroege nieuwe tijd kon alleen lukken als aan een belangrijke voorwaarde werd voldaan. Ze mochten niet worden beschouwd als een volk of een natie, zoals de Engelsen, de Russen of de Spanjaarden. Als ze geen volk vormden, konden ze tot de grote massa van 'zwerfers' worden gerekend, die buiten en onder de standenmaatschappij staan en door los werk, bedelen en criminaliteit proberen te overleven. Gedegradeerd tot een onbestemde horde die opgaat in het armenleger van vaganten, 'te hoop lopend gepeupel' en 'loslopend gespuis', waarvan in contemporaine bronnen sprake is, verliezen ze hun positie als aparte etnische groep. Hun levenswijze wordt nu binnen het discours over sociale deviatie en criminaliteit geplaatst en geduid in een andere wetenschappelijke context dan die van volksgenealogieën en -typologieën. Er loopt een breed spoor van de constructie van 'boevenbendes' en bedelaarsorden in het *Liber vagatorum* via de 'boevenlijsten' en opsporingsplakaten van het einde van de achttiende eeuw, die betrekking hadden op het rovers- en bendewezen, via de zielkundige criminele dossiers van de vroege negentiende eeuw naar de degeneratieve en biologische criminaliteitstheorieën van rond 1900. In dit discours worden bepaalde antropologische en etnische kenmerken zo uitgelegd dat stap voor stap het totaalbeeld van een criminele en parasitaire groep ontstaat, waardoor de Roma uiteindelijk vanaf hun geboorte als rechteloze misdadigers gelden. Voor ieder lid van de Romagemeenschap wordt in zekere zin een specifiek criminaliteitsprofiel ontwikkeld; dit geldt evenzeer voor oude vrouwen als voor mannen, jonge moeders en kinderen. Naast diefstal en oplichting behoort ook kinderroof, dat wil zeggen het moedwillig verstoren van familiestructuren bij de meerderheidsbevolking, tot de notoire beschuldigingen die tot in onze tijd worden geuit.

Falende Verlichting

Min of meer terloops brachten de verlichte antropologie en de historische taalkunde in de laatste dertig jaar van de achttiende eeuw nieuwe inzichten over de Romavolkeren aan het licht waardoor alle speculaties uit de vroege nieuwe tijd over herkomst en taal van de Roma als

een zeepbel uiteenspatten. Bepaald sensationeel was de ontdekking van een aan het Sanskriet verwante, onvervalste 'zigeunertaal', wat eenduidig op een Indiase herkomst wees. Door taalkundige onderzoeksmethoden kunnen aan de hand van de taalfasen en de introductie van leenwoorden uit andere talen de migratieroutes naar Europa weliswaar niet tijdmatig, maar wel geografisch in grote lijnen worden geschetst. Het wetenschappelijke werk waarin deze bevindingen worden beschreven – Heinrich Grellmanns *Die Zigeuner. Historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksahle dieses Volkes in Europa, nebst ihrem Ursprunge* (1783) – wordt in veel Europese landen met grote belangstelling ontvangen en al snel vertaald en bewerkt.

Volgens de verlichte antropologen moest aan de 'zigeuners' als Indiase afstammelingen van de Indo-Europese volken- en talenfamilie in de etnische hiërarchie een hogere plaats worden toegekend dan die van rechteloze bende. Vooral het bezit van een eeuwenlang bewaard gebleven eigen taal vormde vanuit antropologisch perspectief een aanzienlijk cultureel kapitaal. Gedurende enkele decennia lijkt zich in de wetenschappelijke debatten en in enkele romantische werken een meer verlichte kijk op de Roma en hun plaats in de samenleving aan te dienen, een kijk die in de meest geavanceerde varianten gepaard gaat met vage gelijkheidsdenkbeelden. Deze tendensen zouden echter van korte duur blijken. In de antropologische concepten van die tijd wordt de beschavingsgraad van een volk afgemeten aan het niveau van zijn (schrift)cultuur en aan zijn vermogen een territorium duurzaam vast te houden en te exploiteren en een geïnstitutionaliseerde staatkundige orde te creëren. Terwijl in diezelfde periode bijvoorbeeld de Basken (om maar een significant voorbeeld te noemen) hun nationale identiteitspolitiek door de creatie van een eigen geschreven taal naar een nieuw niveau weten te tillen, bestaan er onder de Roma geen ambities die in deze richting wijzen.

Het eveneens door verlichte denkers gepropageerde en op brute wijze doorgevoerde vestigingsbeleid, dat niet gericht is op gelijkgerechtigde integratie, maar op 'verheffing' van de levenswijze van de Romavolkeren naar het niveau van de Europese maatschappelijke onderlagen, faalt om verschillende redenen. Een van de belangrijkste oorzaken is het streven de mondeling overgeleverde taal van de 'zigeuners' uit te bannen om op die manier de communicatie van de nomadische groepen onderling te frustreren. In de ogen van de filantropische hervor-

mers doorstaan de Roma de beschavingstest niet en blijken ze, zoals verwacht, cultuurloos en in geen enkel opzicht in staat zich te ontwikkelen. Vervolgens winnen deze afwaardering en herinterpretatie van de verlichte antropologische kennis snel terrein. Dat geldt ook voor de taal. Weliswaar was die verwant aan de Indo-Europese talen, maar veel meer dan 'een verkommerde dochter van het voorname Sanskriet' was ze in de woorden van de Duitse taalkundige en schrijver Gustav Freytag niet. In hun Indiase thuisland hadden de zigeuners in het gunstigste geval tot de onderste kaste van onreinen en onaanraakbaren behoord. Opnieuw gelden de Roma als *natio infamata*, als eerloos en verachtelijk volk, dat op één niveau staat met de 'Hottentotten', de 'Papoeanegers' en de 'Vuurlanders', die in de antropologie een bijzonder lage positie op de beschavingsladder toebedeeld hadden gekregen.

In de laatste dertig jaar van de achttiende eeuw maken onwetendheid en onbekendheid plaats voor een snel groeiende kennis over de herkomst, gebruiken, zeden en taal van de Romavolkeren. Maar deze van onnauwkeurigheden en onbetrouwbaarheden bevrijde kennis vergroot de afstand alleen nog maar verder, doordat ze het anders zijn benadrukt en dit op fundamentele beschavingsverschillen probeert terug te voeren. De eigen beschavingsontwikkeling wordt nu afgemeten aan de afstand tot de Roma. Zelfs de meest achtergebleven volkeren van Oost-Europa weten zich door de vergelijking met de 'zigeuners' gerustgesteld vanwege hun status als veracht volk.

Zigeunerromantiek

De literatuur van de Europese romantiek heeft net als de latere laatromantische muziek en schilderkunst sterk bijgedragen aan het veelbezongen '*lustige Zigeunerleben*'. Nikolaus Lenaus vele malen getoonzette gedicht *Die drei Zigeuner* (1838), waarin de hoofdpersonen rokend, slapend en vioolspelend van de ene dag in de andere leven, ontwikkelde zich snel tot zinnebeeld van hun levenswijze. In de tijd van de romantiek werden bevindingen van de verlichte antropologie en de historische taalkunde overgenomen, waarbij sommigen zelfs zo ver gingen zich het Romani eigen te maken om de objecten van hun verlangens onbevangen 'in het wild' tegemoet te kunnen treden en hun geheimen te kunnen ontraadselen. Gemotiveerd door een eigen

belangstelling voor archaische, volksmythologische, griezelige en anti-burgerlijke motieven hebben ze opvallend veel zigeunerfiguren gestalte gegeven, in de meest uiteenlopende variaties. Tot de bekendste behoren Isabella uit Achim von Arnims novelle *Isabella von Ägypten* (1812), Meg Merrilies uit Walter Scotts roman *Guy Mannering, or the astrologer* (1815), Zemfira uit Alexander Poesjkins gedicht *De zigeuners* (1824), Esmaralda uit Victor Hugo's *De klokkenluider van de Notre Dame* (1831) en Prosper Mérimées *Carmen* (1845). Aan het begin van de negentiende eeuw gaat men op zoek naar een geheimzinnig domein dat de zigeuners verborgen lijken te houden: een onzichtbare wereld ergens buiten in de natuur of in het diepst van hun 'zwarte' ziel – misschien ook naar het verloren paradijs, een laatste oase van zelfbeschikking in de moderne industriële samenleving. Het kost geen moeite om in de verhouding tussen werkelijkheid en fantasie, tussen banaliteit en wonderbaarlijkheid en tussen lelijkheid en schoonheid een affiniteit met het artistieke zelfbeeld van de romantische dichters te zien. Halverwege de negentiende eeuw zouden kunstenaars die zich met het zigeunerleven identificeerden, of althans wat zij daarvoor hielden, zichzelf *la bohème* of bohemiens gaan noemen. Voor hun idealiserende, verheerlijkende benadering vindt al snel het begrip zigeunerromantiek ingang. De romantische schrijvers nemen hun zigeuners niet mee naar het moderne heden van de geïndustrialiseerde natiestaat, maar laten ze achter in een pre-modern decor, zoals Scott, die zijn Meg Merrilies een plaats geeft tussen de ruïnes van een oude Schotse burcht. Uit artistiek oogpunt lijkt deze tegenstelling productief te zijn geweest, aangezien de romantiek de grootste en langdurigste golf van esthetisering en medialisering van de zigeuners teweegbrengt. Ze leidt in vrijwel alle Europese culturen tot een grote hoeveelheid verhalen en beelden van een archaische, vrije en soms ook gevaarlijke en bedreigende groep in de marge, in niches van de moderne maatschappelijke orde. Zigeuners groeien in de loop van de negentiende eeuw uit tot een geliefd vermaakobject. Ze worden zo intensief 'in gebruik genomen' en geëxploiteerd dat een inflatoire trivialisering van de beelden en verhalen niet uitblijft. Als deze werken als communicatiemiddel worden opgevat, dan communiceren ze in plaats van informatie over de Roma iets heel anders. Zo dient de zigeunerromantiek bijvoorbeeld dikwijls als middel om vrouwelijke erotiek en seksualiteit te communiceren, iets waarover men

anders, volgens de regels van het burgermansfatsoen, slechts in bedekte termen of helemaal niet kon spreken.

De medialisering bevrijdt de kunstwerken soms van actuele discriminerende toeschrijvingen. Succesvolle stileren en typering zijn belangrijker dan het werkelijkheidsgehalte. Tegen deze achtergrond ontstaan weinig originele voorstellingen met hoge artistieke ambities. Het beeld wordt al snel beheerst door een banale pseudofolkloristische zigeunerromantiek met de Hongaarse violist als mannelijke en de Andalusische flamencodanseres als vrouwelijke icoon. De voortdurende herhaling produceert wat wordt verwacht en genereert een semantische leegte. De triviale zigeunerromantiek suggereert het werkelijke leven van de Roma weer te geven en 'overschrijft' het daarmee tot het onherkenbare toe. Wordt de realiteit als referentiepunt genomen, dan kan de zigeunerromantiek worden opgevat als een uitdrukking van minachting voor de Roma met artistieke middelen.

De 'onteuropëisering' van de Roma door de etnologie

Voor de in de negentiende eeuw opbloeiende Europese etnologie vormen de Roma een leerzaam onderzoeksobject: een ongeletterde gemeenschap die zich met succes tegen modernisering verzet, biedt onderzoekers de mogelijkheid in de directe omgeving etnografische onderzoeksmethoden uit te testen. Amateuronderzoekers en academische wetenschappers ontplooiën talrijke activiteiten. Er ontstaat in Europa een kring van 'zigeunervrienden', en via tijdschriften en correspondentie vindt een levendige uitwisseling van opvattingen plaats. Een hoogtepunt is de oprichting van een genootschap voor onderzoek naar de leefwijzen van de zigeuners, de Britse *Gypsy Lore Society*, die – tot de dag van vandaag – een eigen jaarboek uitgeeft. Etnologen documenteren systematisch uitingvormen van materiële cultuur en van mondelinge verteltradities als moppen, sprookjes en sagen. Uit deze periode stamt ook de veelbesproken studie van Franz Liszt naar zigeunermuziek en zigeunervirtuozen. De hoeveelheid reisliteratuur waarin het verzamelde materiaal literair wordt uitgewerkt, neemt duidelijk toe. Ook het aantal etnografische foto's stijgt. In de etnologie van de negentiende eeuw wordt de 'waarde' van afzonderlijke volkeren ingeschaald op grond van hun sociale organisatiegraad: in opgaande lijn van familie via horde/troep en stam/clan tot volk, natie

en staat. Door de overgang van een antropologische naar een etnologische beschouwing vallen de Roma terug tot het lage niveau van de 'stam'. Ze worden nu beschouwd als een tribale samenleving. In plaats van als een premodern volk gelden ze nu als een prebeschaafd natuurvolk, dat kan worden vergeleken met Afrikanen en Noord-Amerikaanse 'indianen'. In etnologische beschrijvingen krijgen ze de status toebedeeld van elementaire, stationaire (d.w.z. ontwikkelingsonbekwame) samenleving, die met haar parasitaire bestaan de 'gastheervolkeren' bedreigt.

De etnografische kennis, hoe ontoereikend en onjuist ook, ontnemt de Roma een deel van hun vreemdheid. Toch wordt de afstand tot hen hierdoor niet kleiner, aangezien de bepalende maatstaf – de eigen, hoger gewaardeerde beschavingsgraad van de meerderheidssamenleving – gewoon blijft bestaan. Geringerschattende beoordelingen als de volgende zijn gangbaar en wijdverbreid:

'De zigeuner bezit ongetwijfeld een hoge mate aan natuurlijk denkvermogen en mentale behendigheid; hieruit vloeien ook de slimheid en listigheid voort waarmee hij zijn doelen probeert te bereiken. (...) Eerlijkheid is nu eenmaal niet de beste eigenschap van dit volk, dat al sinds zijn eerste verschijnen als leugenachtig en diefachtig wordt aangemerkt. (...) Wel legt hij daarbij soms een kinderlijke naïviteit aan de dag of probeert hij met brutaal en onbeschoft gedrag te imponeren. Overigens is dit volk toch al behept met een grote dosis aan hoogmoed en zelfoverschatting.' (J.H. Schwicker, *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen*, 1883)

Hoe meer de etnografie zich met elementaire bezigheden als lichaamshygiëne, genezingsmethoden en eetgewoonten gaat bezighouden, des te groter wordt de afstand tot de eigen cultuur. Deze bezigheden vormen het eigenlijke proefterrein voor basale etnische vreemdheidsconstructies. Met de zigeuners creëert de etnografie in de periferie van de hoogontwikkelde Europese cultuur randvolkeren, die genoeg moeten nemen met plekken die de 'cultuurvolkeren' aan hen overlaten. In eerste instantie zijn dat nog niet de vuilnisbelten, verontreinigde verlaten industrieterreinen en braakliggende stukken grond onder snelwegviaducten van het huidige Europa, maar onontsloten rurale randgebieden waarnaar ze verdrongen moeten worden. Deze fase in de beschouwing en positionering zou ik als 'onteuropesering' willen betitelen, een fase waarin het lichaam, denken en han-

delen van de Roma zo worden gepresenteerd dat hun ‘anders zijn’ ondanks de vertrouwdheid met en de kennis van hun cultuur een vreemd en bedreigend karakter krijgt, waarvoor binnen Europa geen levensruimte bestaat of mag bestaan. De etnische zuivering vindt in eerste instantie op papier plaats.

Racisme en biopolitiek

Met de rassentheorieën verdwenen de opvattingen over zigeuners zoals die in de loop van de voorafgaande 600 jaar hadden postgevat geenszins uit het geheugen. Ze zorgen wel voor een herordening en verscherping van de bestaande lage waardering en verachting van de Roma. Deze veranderingen vinden niet in alle Europese landen in gelijke mate plaats. Een centrale positie wordt ongetwijfeld ingenomen door Duitsland. Maar er is in West-Europa waarschijnlijk geen land te vinden waar de politionele en ambtelijke vervolging van de Roma tegen de achtergrond van nieuwe, op biologische argumenten gevestigde criminaliteitstheorieën zo duidelijk wordt verscherpt. In de eerste helft van de twintigste eeuw treedt het beeld van een bende criminele oplichters, dieven en kinderrovers weer sterker op de voorgrond. In de criminologie staan zigeuners te boek als ‘geboren’ misdadigers die erfelijk zijn belast met criminele eigenschappen. Als etnische groep, en dus niet als leden van afzonderlijke familieverbanden, worden ze gerekend tot de ‘asocialen’, ‘maatschappelijk ongeschikten’ en ‘werkschuwen’ met een pathologische ‘zwerfdrang’. Beide perspectieven worden in de tijd van het naziregime met elkaar verbonden en planmatig gepropageerd om de massavernietiging van de Roma te rechtvaardigen. Het is dus niet de kennis over de zigeuners die bepaalde dwangmaatregelen van de staat noodzakelijk doet lijken; juist het omgekeerde is het geval: na 1933 heeft de staat de macht om alle maatschappelijke en bestuurlijke sectoren van bepaalde vermeende kennis over deze groep te doordringen. Ook in andere Europese landen en in de Verenigde Staten winnen criminologische en sociologische theorieën op raciale en biologische grondslag vanaf het einde van de negentiende eeuw aan invloed en worden in toenemende mate gebruikt bij de planning, sturing en rechtvaardiging van sociaalpolitieke dwangmaatregelen die de grondrechten van individuen beperken of opheffen.

In het kader van dit proces van stringente controle, vervolging en buitensluiting, waartegen de fascinatie voor de oorspronkelijkheid en natuurlijkheid van de 'zigeuners' niet langer als tegenwicht kan dienen, vormt een met wetenschappelijke aannames onderbouwd racisme een nieuwe fase. Dit racisme legitimeert dat de verbreiders ervan vernietigingsfantasieën omzetten in systematisch biopolitiek handelen. Hierbij is weer een centrale rol weggelegd voor de oude, sinds de immigratiestromen van de vijftiende eeuw verbreide gedachte dat zigeuners geen Europeanen zijn, ook al kan die na vijf eeuwen onafgebroken verblijf in Europa nauwelijks nog plausibel worden genoemd.

De geschiedenis van de Roma krijgt in de twintigste eeuw in Midden- en Oost-Europa het karakter van een onontkoombaar lijden. In de decennia voor de holocaust worden Roma in literatuur vol roddel en achterklap afgeschilderd als een bedreiging. Gezinnen zouden van hun kinderen worden beroofd, eigendommen zouden worden gestolen, mannen in het verderf gestort. De Roma zouden hoe dan ook niet in staat zijn in de beschaafde wereld te functioneren. In de historische werkelijkheid leiden deze hersenspinsels uit het imaginaire domein uiteindelijk tot volkerenmoord, want als zodanig moet hun lot in Europa volgens de definitie van de Genocide Conventie van de Verenigde Naties ongetwijfeld worden aangemerkt.

Einde nog niet in zicht?

Tot in de jaren zeventig verandert er in de meeste Europese landen maar weinig in de houding ten opzichte van de Romavolkeren. In de herdenkingen voor de slachtoffers van de holocaust is voor hen slechts incidenteel een plaats weggelegd. Noch bij de meerderheid van de Duitse bevolking, noch bij de overheidsinstellingen in de Bondsrepubliek ontwikkelt zich het besef dat deze voormalige vervolgdgen onrecht is aangedaan. Nog steeds heerst de overtuiging dat 'zigeuners' crimineel en werkschuw zouden zijn. Vooral lokale overheden voeren een afmattende en vernederende strijd tegen de overlevende (Sinti)families, als die zich willen vestigen of aanspraak maken op staatsburgerschap of financiële compensatie. Ook de kerken doen er te lang over om ten opzichte van de Romavolkeren een duidelijke positie in te nemen.

Het Berlijnse monument ter nagedachtenis aan de Sinti en de Roma die gedurende de naziheerschappij in heel Europa zijn vermoord, was bedoeld om definitief een streep te zetten onder een geschiedenis van buitensluiting. Alsof deze symbolische daad nooit heeft plaatsgevonden, steken eeuwenoude perceptiepatronen en vooroordelen weer de kop op in de huidige debatten over economische vluchtelingen en misbruik van sociale voorzieningen, waardoor het moeilijker wordt tot een zorgvuldige oplossing van bestaande problemen te komen. Ze laten zien dat ook moderne maatschappijen nog in staat zijn tot ontmenselijking, zoals het Europese fascisme al duidelijk had gemaakt. Er tekent zich een nieuwe fase af in de vorming en het aanleren van rituelen en praktijken van buitensluiting en gewenning aan beelden van bedreiging door vreemdelingen.

In plaats van mee te werken aan het creëren van scheidslijnen en het aanwakkeren van vernietigingsfantasieën, zouden de kunst en de wetenschap meer aandacht moeten schenken aan de ondeelbaarheid van de mensheid, aan waardigheid en menswaardigheid. Ze zouden met hun waarheidsstreven en hun vermogen inzicht te verschaffen sneller dan tot dusver signalen moeten oppikken dat die waarden in gevaar zouden kunnen zijn, en steeds weer verbanden tussen heden en verleden moeten leggen, om de spoken van het verleden aan het licht te brengen vanuit de duisternis van de haat en vijandigheid tegenover vreemden en anderen.

Literatuur

Bogdal 2011

K.M. Bogdal, *Europa erfindet die Zigeuner. Eine Geschichte von Faszination und Verachtung*, Berlin: Suhrkamp Verlag 2011.

Duitsland en de zigeuners: van uitsluiting tot *Endlösung der Zigeunerfrage*, 1407-1945

M.T. Croes*

Deze bijdrage aan *Justitiële verkenningen* geeft een kort overzicht van de vervolging van de zigeuners¹ in Europa, culminerend in de *Baro Porrajmos* – letterlijk: ‘grote verzwelging’ in sommige dialecten van het Romani (Hancock 2006) – tijdens de Tweede Wereldoorlog. De focus is daarbij gericht op Duitsland. Niet alleen omdat dit land tijdens de Tweede Wereldoorlog zowel binnen het eigen territorium als in het bezette Europa tot deportatie en massale ombrenging van zigeuners overging, maar ook omdat mede door toedoen van Hitler-Duitsland in Zuidoost-Europa regimes aan de macht kwamen die zich daar eveneens aan schuldig maakten.

Aankomst van de zigeuners in Duitsland

De zigeuners maakten hun eerste opwachting in Centraal- en West-Europa aan het begin van de vijftiende eeuw. Een uit 1407 stammende *Weinamtsrechnung* uit de stad Hildesheim meldde als eerste hun aanwezigheid, waarbij zij als ‘Tartaren’ werden aangeduid.² De in 1380 geboren chroniqueur Andreas von Regensburg wist in 1424 meer over de herkomst van de in Beieren rondtrekkende zigeuners te vertellen:

* Dr. Marnix Croes werkt als onderzoeker bij het WODC. Zijn proefschrift uit 2004 handelt over de overlevingskansen van joden in Nederland tijdens de Duitse bezetting van 1940-1945 en werd bekroond met de studieprijz van de Stichting Praemium Erasmianum.

1 ‘Zigeuners’ wordt hier gebruikt als de term waarmee in de Duitssprekende delen van Centraal- en West-Europa door de autoriteiten een groep mensen werd aangeduid die in het gedrag dan wel de afkomst relevante overeenkomsten zouden vertonen. Centraal staat hier de omgang van de autoriteiten met deze door hen gedefinieerde groep. De zelfdefinitie van een deel van deze groep zou waarschijnlijk ‘Roma’ heten.

2 Zie www.hildesheim.de/pics/download/1_1255636310/zigeuner.pdf, geraadpleegd op 28 augustus 2014. Een *Weinamtsrechnung* is een accijnsregister; uitgeschonken wijn werd destijds reeds met accijns belast.

'Ebenso wanderte in diesen Zeiten ein gewisser Stamm der Cingari, gewöhnlich Cigäwnär genannt, in unseren Ländern. Sie waren nahe bei Regensburg, während alle anderen ihnen nachfolgten, einmal viele Männer, Frauen und Kinder, an die 300 Personen, das andere mal weniger. Dieses Volk schlug seine Zelte auf den Feldern auf, denn es war ihnen nicht erlaubt, in den Städten zu wohnen. Es eignete sich nämlich den Besitz der anderen geschickt durch Diebstahl an. Dieses Volk stammt aus Teilen Ungarns, und man sagt, daß es ausgewandert sei (...).' (Pfoertner 2005, p. 46)

De zigeuners werden aanvankelijk naadloos in het dominante christelijke wereldbeeld ingepast. Von Regensburg zag de zigeuners in de eerste plaats als pelgrims die op bedevaart waren ter herinnering aan de vlucht naar Egypte van Jozef met Jezus en diens moeder Maria voor de toorn van koning Herodes. Volgens anderen was de reden van hun pelgrimage een boetedoening voor een tijdelijke afkeer van het christendom. Dat de zigeuners als bedevaartgangers werden gezien, betekende in ieder geval dat zij op onderdak en voedsel konden rekenen, omdat christenen verplicht waren die aan pelgrims te verstrekken. De geleidebrieven van verschillende wereldlijke en kerkelijke autoriteiten die de zigeuners konden overleggen, wijzen eveneens in die richting. De belangrijkste was de uit 1423 stammende geleidebrief van Sigismund, koning van Hongarije, Bohemen, Dalmatië en Kroatië en keizer van het Heilige Roomse Rijk. Met zijn geleidebrief riep Sigismund zijn onderdanen op Ladislaus, de leider van de zigeuners, te beschermen en hem en zijn volk binnen de muren van plaatsen en steden toe te laten. Tevens verstreekte hij Ladislaus rechtsprekende macht voor zover het zijn eigen volk betrof (Tetzner 1835, p. 26-27).

De reeds aangehaalde uitspraak van Von Regensburg maakt echter duidelijk dat aan Sigismunds oproep niet geheel gehoor werd gegeven: steden lieten de zigeuners niet toe omdat zij zich aan diefstal schuldig zouden maken. In de loop der tijd gingen dergelijke beelden over het gedrag van de zigeuners overheersen en raakte de zigeuner-als-bedevoertganger in vergetelheid. De chroniqueur Sebastian Münster gaf in zijn in 1544 gepubliceerde *Cosmographia* hiervan blijk door over de zigeuners te spreken als een:

'ungeschaffen, schwarz, wüst und unflätig Volk, das sonderlich gern stiehlt, doch allermeist die Weiber, die also ihren Mannen zutragen'. (Hohmann 1990, p. 17)

De officiële historicus van Beieren, Johannes Aventinus, die een eeuw na Von Regensburg leefde, uitte zich soortgelijk:

'Mit Trug, Diebstahl und Weissagereien suchen sie ungefragt ihre Nahrung. Dabei lügen sie ganz schamlos, sie wären aus Aegypten und müßten die Sünden ihrer Vorfahren, die der Maria und dem Jesuskindchen einst die Aufnahme verweigert hätten, durch eine siebenjährige, freiwillige Verbannung abbüssen; aus Erfahrung weiß ich aber, daß sie der Sprache der alten Veneder sich bedienen. Es sind Verräther und Kundschafter; doch hat der Aberglaube die Menschen wie eine böse Krankheit befallen, daß man es für eine große Sünde hält, ihm etwas Leides zuzufügen und sie ungestört buben und rauben läßt.' (Tetzner 1835, p. 33-34)

In de zin van een vrijwillige verbanning en boetedoening is bij Aventinus van een bedevaarttocht nog sprake, maar dan als verdichtsel van de zigeuners. Daarbij overheersen in zijn verslag de beschuldigingen van diefstal en bedrog. In welke mate zigeuners zich daar destijds aan schuldig maakten, is een open vraag, maar Aventinus' bewering dat de zigeuners ongemoeid werden gelaten, is in ieder geval niet juist. In 1472 gaf de Kurfürst von der Pfalz opdracht geen zigeuners meer door zijn domein te laten trekken. De Rijksdagen van Lindau en Freiburg stelden vervolgens in 1497 en 1498 Sigismunds geleidebrief buiten werking en verklaarden de zigeuners als Turkse spionnen, tovenaars, heksen, boeven en pestbrengers vogelvrij (Zimmermann 2007, p. 28). Keizer Maximilian I bekrachtigde op de Rijksdag van Augsburg in 1500 deze beslissingen voor het gehele Heilige Roomse Rijk. In latere jaren zouden dergelijke maatregelen telkens worden herhaald (Hohmann 1990, p. 17-26).

Acties tegen zigeuners bleven rond deze tijd niet beperkt tot Duitsland. Zigeuners werden inmiddels in heel Europa als vaderlandsloze heidenen gezien en ook in Italië, Frankrijk, Spanje, Portugal en Engeland werden maatregelen tegen hen genomen en werden zij opgejaagd. In de Nederlandse provincies Overijssel, Gelderland en Utrecht kwam het in de eerste decennia van de achttiende eeuw zelfs tot drijfjachten. Het resultaat was dat de zigeuners uit Nederland wegvlucht-

ten: pas in de tweede helft van de negentiende eeuw zouden zij weer in Nederland worden gesignaleerd (Lucassen 1990, p. 23-27). De verklaring voor de felle antizigeunerpolitiek in deze periode wordt tegenwoordig vooral gezocht in een onder invloed van staatsvormingsprocessen groeiende afkeer van de nomadische, zich aan overheidscontrole onttrekkende, leefwijze (Zimmermann 2007, p. 30). Er was in Nederland echter meer aan de hand, want sommige zigeuners hadden zich daar in benden georganiseerd die roofmoorden en andere zware misdrijven begingen. In hoeverre dit een oorzaak dan wel, zoals Lucassen (1990, p. 23-27, 34) meent, een gevolg was van hun vervolging is vooralsnog een open vraag.

Toenemende repressie

In de loop van de negentiende eeuw kwam in Europa de politiefunctie van de overheden steeds meer tot ontwikkeling. In Duitsland leidde dit tot veel aandacht voor de mensen zonder vaste woon- of verblijfplaats, onder wie ook zigeuners, omdat zij vaak geen of slechts onduidelijke identiteitsbewijzen konden overleggen en zich te weinig aan hun *staatsbürgerlichen Pflichten* gelegen zouden laten liggen. Zij onttrokken zich aan de leerplicht, vaccinaties, vervulling van de militaire dienstplicht en de rechtsgeldige voltrekking van huwelijken. Daar kwam nog bij dat zij zich geregeld schuldig maakten aan bedelen, diefstal, bedrog, bedreiging en geweldpleging (Albrecht 2002, p. 35, 149-152, 268 e.v., 341-352, 409-410).

Een andere reden voor de aandacht van de politie voor de rondtrekkenden was het in de meeste Duitse staten bestaande *Heimatrecht*. Dit was het door afstamming of speciale toekenning verkregen recht van burgers zich ongestoord in een gemeente op te houden, er grond te verwerven, een ambacht uit te oefenen en, indien nodig, een beroep te doen op de lokale armenzorg. Armen wier *Heimatgemeinde* niet eenduidig was vast te stellen, konden zich wenden tot de armenzorg van de plaats waar zij zich bevonden. Dit had tot gevolg dat voor plaatsen waar veel van dergelijke armen te vinden waren overbelasting van de armenzorg dreigde. In reactie hierop trachtten de lokale autoriteiten hen te weren. In de praktijk betekende dit dat de politie hen uitzette naar een andere gemeente, of er moest aantoonbaar sprake zijn van het – veelvuldig voorkomende – gebruik van valse papieren om deze

uitzetting te voorkomen (Lucassen 1997). Arrestatie was dan het gevolg. Het koninkrijk Beieren had zich daarbij op het standpunt gesteld dat zigeuners hoe dan ook buitenlanders waren. Wanneer zij niet over de juiste identiteitspapieren en/of vergunningen beschikten, dienden ze Beieren te worden uitgezet (Albrecht 2002, p. 71 e.v.). Rond 1820 begonnen in Duitsland op regelmatige basis politiebladen te verschijnen met opsporingsberichten over van criminaliteit verdachte personen. Aanvankelijk gebeurde dit op initiatief van individuele politiefunctionarissen, maar vanaf 1840 werd deze taak door de overheid overgenomen. Voor zover in deze politiebladen opgenomen, werden zigeuners aanvankelijk in de categorie *gemeinschädliche Umhertrieber* vermeld. Vanaf 1857 echter kregen de zigeuners een zelfstandige categorie. Een eenduidige systematiek voor wie er vervolgens als 'zigeuner' werd gerubriceerd en wie niet, bestond evenwel niet. Rondzwerfen met de familie, huidkleur of de verdenking van met zigeuners geassocieerd crimineel gedrag (vooral diefstal en fraude) vormde voor deze indeling geen doorslag. Volgens Lucassen (1997) ging het bij de geregistreerden meestal om rondtrekkenden wier identiteit onduidelijk was. Het leidde er in ieder geval wel toe dat een groeiend aantal families als 'zigeuner' werd bestempeld. Een belangrijke stap in de verdere registratie van de zigeuners werd in 1899 gezet met de oprichting van de Beierse *Nachrichtendienst für die Sicherheitspolizei in Bezug auf Zigeuner*. Onder leiding van Alfred Dillmann begon deze *Zigeunerzentrale* als onderdeel van de politie van München met het verzamelen van gegevens over zigeuners in Duitsland en aangrenzende landen (Luxemburg, Nederland, Oostenrijk-Hongarije en Zwitserland). Op basis van de ontvangen gegevens deed Dillmann in 1905 een *Zigeuner-Buch* het licht zien, waarin 3.350 mensen stonden gesignaleerd (Dillmann 1905). Het ging hierbij volgens Dillmann niet meer om leden van het *Wandervolk* dat in de vijftiende eeuw in Duitsland arriveerde:

'Als eigenes "Volk" hat (...) der Zigeuner längst zu bestehen aufgehört (...) Die "Zigeuner", mit denen wir in der Gegenwart in Bayern und den Nachbarstaaten zu tun haben, entstammen teils Vermischungen, welche zwischen echten Zigeunern und Einheimischen schon vor langer Zeit stattgefunden haben, teils sind sie unserem eigenen bzw. dem mitteleuropäischen Boden entwachsen (Autochtonen).' (Dillmann 1905, p. 5)

Dillmanns gedachte dat het bij de zigeuners in Duitsland deels ging om *Mischlinge*, zullen we later bij de nazi's terugvinden, maar anders dan de nazi's verbond Dillmann daar geen verdere betekenis aan. Of iemand als 'zigeuner' moest worden aangemerkt, was bij Dillmann afhankelijk van het vertoonde gedrag. In zijn boek waren namelijk ook 'diejenigen gewerbetreibenden Personen aufgenommen, welche nach Zigeunerart umherziehen' (Dillmann 1905, p. 5).

Dillmanns boek werd uiteindelijk in een oplage van 7.000 exemplaren in Duitsland verspreid met als oogmerk de bestrijding van de door zigeuners begane criminaliteit te vereenvoudigen. Zes jaar na de verschijning ervan werd in München een *Zigeuner*-conferentie gehouden met als doel de samenwerking tussen de Duitse staten bij de bestrijding van de zigeunercriminaliteit te verbeteren. Centraal op de conferentie stond een *Denkschrift* over de bestrijding van de *Zigeunerplage*. Dit was geschreven door Dr. Theodor Harster, de vader van Wilhelm Harster, die drie decennia later als hoofd van de Duitse *Sicherheitspolizei* in het bezette Nederland de joden naar de vernietigingskampen zou deporteren. Wie als 'zigeuner' moest worden beschouwd, was volgens dit *Denkschrift* in geen van de aan de conferentie deelnemende staten eenduidig vastgesteld. Uit het feit dat er nooit een onderscheid tussen zigeuners en *nach Zigeunerart umherziehenden Personen* was gemaakt, maakte Harster op dat

'für die Zigeunereigenschaft nicht die Rassen- und Stammeszugehörigkeit, sondern das gesamte Auftreten und Gebaren, die Lebensweise der betreffenden Personen maßgeblich sein soll'. (Albrecht 2002, p. 169)

Voor de vraag wie als zigeuner moest worden gezien, werd het gedrag dus nog steeds doorslaggevend geacht. Door de tegenwerking van Pruisen kwam een centrale regeling voor heel Duitsland niet tot stand, maar duidelijk werd wel dat de antizigeunerpolitiek met name in Beieren in een stroomversnelling zat. Op 14 april 1911 werd bij ministeriële beschikking bepaald dat van alle in Beieren verblijvende zigeuners vingerafdrukken moesten worden genomen, ongeacht of er sprake was van een verdenking van crimineel gedrag of niet. Twee jaar later werd de ambtenaren van de burgerlijke stand opgedragen alle op zigeuners betrekking hebbende wijzigingen in het register door te geven aan de *Zigeunerzentrale*. In 1926 volgde vervolgens de *Gesetz zur Bekämpfung von Zigeunern, Landfahrern und Arbeitsscheuen*, die

de betrokkenen tal van beperkingen en verplichtingen oplegde. Het Beierse *Innenministerium* benadrukte in dit verband wederom dat het onderscheid tussen zigeuners en *Landfahrer* op basis van hun gedrag niet te maken viel. Aangezien de *Rassenkunde* geacht werd dit uitsluitensel wel te kunnen geven, werd voor de zigeunerdefinitie de afkomst inmiddels als doorslaggevend beschouwd (Margalit 1997).

De zigeuner in het nationaalsocialistische wereldbeeld

De verwijzing naar de *Rassenkunde* hierboven suggereert dat de verschillen tussen de Weimarrepubliek en het nationaalsocialistische Duitsland ten aanzien van de zigeuners geringer waren dan men op het eerste gezicht wellicht zou denken. Maar bedacht moet worden dat in het Duitsland van na de Eerste Wereldoorlog het uit de negentiende eeuw stammende eugenetische gedachtegoed, gericht op de verbetering van de kwaliteit van het erfelijk materiaal van de mensheid door selectieve reproductie, en het *rassenhygienische* denken, dat het eugenetische streven richtte op met naties gelijkgestelde mensenrassen, populariteit genoten (Tanner 2007, p. 109-121). Deels was deze populariteit terug te voeren op ontwikkelingen in het *nature-nurture*-debat aan het eind van de negentiende eeuw. Het inzicht dat aangeleerde eigenschappen niet overerfden, gecombineerd met de gedachte dat aangeboren eigenschappen niet konden worden afgeleerd, betekende volgens de *rassenhygienische* denkers dat achter het sociaaldemocratische streven om het welzijn van de arbeidende bevolking te verhogen door haar levensomstandigheden te verbeteren een deels ondeugdelijke beleidstheorie schuilging. Sociaaldemocraten zouden over het hoofd zien dat het *Erbgut der Rasse* eveneens verbetering behoeft. Deze verbetering kon worden gerealiseerd door te bevorderen c.q. belemmeren dat individuen zich zouden voortplanten afhankelijk van de kwaliteit van hun erfactoren.

Een van de belangrijkste nazistische denkers op dit terrein was Robert Ritter. Ritter was een in de filosofie en medicijnen gepromoveerde Duitse wetenschapper die het reeds bestaande *rassenhygienische* gedachtegoed op de zigeuners zou toepassen (Schmidt-Degenhard 2008, p. 14). Na zijn promoties begon de in 1901 geboren Ritter in 1932 in Duitsland te werken als arts-assistent op de kinderafdeling van de psychiatrische inrichting van het academische ziekenhuis in Tübingen.

gen. De nationaalsocialistische *Machtübernahme* van begin 1933 had grote gevolgen voor dit ziekenhuis omdat het al snel werd geconfronteerd met de *Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses* (GzVeN), de gedwongen sterilisatie van geestelijk en/of lichamelijk erfelijk belaste patiënten. De belangstelling van het naziregime goed aanvoelend rook Ritter zijn kans en na zijn benoeming tot *Oberarzt* in 1934 begon hij zich bezig te houden met onderzoek naar erfelijke ziekten en vervolgens naar *Rassenhygiene* en zigeuners. Tegen de achtergrond van vooraanstaande wetenschappers die zich uitspraken over het aangrijpen van de GzVeN om ook ‘asociale’, ‘antisociale’, ‘moeilijk opvoedbaren’ en dergelijke te steriliseren, valt het niet op dat Ritter tijdens het in 1935 in Berlijn gehouden *Internationalen Kongresses für Bevölkerungswissenschaft* ervoor pleitte om ook ‘schwere asoziale Psychopathen und Kriminelle, deren Eltern und deren beiderseitige Großeltern ebenfalls sozial abwegige Psychopathen waren’ (geciteerd bij D’Arcangelis 2004, p. 236) van de voortplanting uit te sluiten. Succes had Ritter er wel mee: in 1936 trad hij in dienst van het *Reichsgesundheitsamt* als hoofd van de *Rassenhygienische und bevölkerungsbiologische Forschungsstelle*.

Dit nieuwe instituut zou zich toeleggen op het op basis van hun afkomst identificeren en opsporen van zigeuners en vooral hun gemengdbloedige nazaten. Net als de eerder geciteerde Dillmann was Ritter tot de conclusie gekomen dat het bij de meeste mensen die in Duitsland als ‘zigeuner’ werden aangemerkt niet om ‘rasechte’ zigeuners ging, maar om *Mischlinge*. Volgens Ritter vormden zij vanuit criminologisch perspectief het echte probleem. De ‘rasechte’ zigeuners, door hem als ‘bettelnd und manchmal diebisch’ omschreven, zag hij in de eerste plaats als primitieve mensen, als kinderen eigenlijk. Zij waren ‘unfähig zu konzentrierter Arbeit, zu planvollem Handeln, zu stetigem Streben, zum willensmäßigen Einfügen, zu vorausschauendem und vorsorglichem Denken’ (geciteerd bij D’Arcangelis 2004, p. 240-241). Dat gold niet voor hun nakomelingen. Het probleem met deze nazaten was, zo meende Ritter, dat zij het product waren van de kruising van ‘rasechte’ zigeuners met inheemse landlopers. Uit *rassenhygienisch* oogpunt zou dat een stap terug zijn, aangezien Ritters genealogisch onderzoek zou hebben uitgewezen dat de inheemse landlopers al generaties lang uit vagebondfamilies stamden. ‘Die Vagabunden alter Zeiten erscheinen uns also nicht (...) als verarmte, ins Unglück geratene oder entgleiste Bürger sondern als “geborene

Vagabunden”, als Menschen van een verhältnismäßig einheitlichen Gepräges’ (Ritter 1937, p. 51). Volgens Ritter ging het bij de landlopers om geboren misdadigers wier criminele aard van generatie op generatie overerfde:

‘Die Gaunerart mußte sich erhalten, denn durch den steten Zusammenfluß gleichartigen Erbguts konnte eine wesentliche Artänderung überhaupt nicht zustande kommen (...) Die Unterlagen für unsere erbgeschichtlichen Untersuchungen zeigen, daß Ehen zwischen echten Vagabunden und seßhaften Menschen sehr selten eingegangen wurden. Und es läßt sich feststellen, daß – wenigstens in der Zeit, die wir in dieser Hinsicht übersehen – derartige Ehen stets zerbrachen. Dort aber, wo einmal in früheren Zeiten das Erbgut eines Vagabunden Eingang fand in einen seßhaften und soliden Stamm, fanden sich Anklänge an seine Eigenart (Extravaganz, unstetes Wesen, Kriminalität) gewöhnlich noch durch 3-4 Generationen. Erst nach dieser Spanne vermochte das bürgerliche oder bäuerliche Blut den Erbeinfluß des Vagabunden, soweit sich dies überblicken ließ, zu löschen.’ (Ritter 1937, p. 61, 63)

Aangezien de *Zigeunermischlinge* ‘ihrerseits neigen (...) sich auch mit Deutschen mindestens Schlages zu kreuzen’, was het volgens Ritter geen wonder dat ‘wir unter derartigen Mischlingen 2. und 3. Grades einen sehr hohen Prozentsatz von Asozialität und Kriminalität finden’ (geciteerd bij D’Arcangelis 2004, p. 240-241). Ritter hield op deze wijze de *Mischlinge* verantwoordelijk voor de meeste misdaad die gewoonlijk aan de zigeuners werd toegeschreven.

De nazistische kijk op zigeuners was daarmee opvallend anders dan die op joden. Terwijl de joden als een politiek probleem werden beschouwd, de aartsvijand van de ariërs – ja, van de hele mensheid – gold dit niet voor de zigeuners. Door hun partnerkeuze vormden de zigeuners slechts een groep mensen bij wier nakomelingen de criminele erfactoren van het Duitse ‘ras’ zich ophoopten. Dit verschil in zienswijze verklaart waarom de joden tot het werkerterrein van de *Geheime Staatspolizei* (Gestapo) werden gerekend, terwijl de zigeuners en hun gemengdbloedige nazaten behoorden tot het domein van de *Kriminalpolizei* (Kripo). Als de politieke recherche van de nazidictatuur bestreed de Gestapo de vijanden van het regime, terwijl de Kripo, de criminele recherche, haar aandacht richtte op de bestrijding van commune delicten.

De vervolging van de zigeuners in Hitler-Duitsland

Na de *Machtübernahme* kregen de zigeuners in Duitsland te maken met de wetten die het naziregime het licht deed zien. In de eerste plaats waren dat wetten die in principe voor alle burgers golden. Een voorbeeld hiervan was de reeds genoemde GzVeN van 14 juli 1933.³ Deze wet maakte de gedwongen sterilisatie van geestelijk en lichamelijk erfelijk belaste personen op voordracht van artsen mogelijk. Zo'n 400 Roma en Sinti van 14 tot 50 jaar oud werden op grond van deze wet gesteriliseerd, ruim 2% van het totaal aantal gesteriliseerden. Aan geboren imbeciliteit was gewoonlijk de reden die hiervoor werd opgegeven, waarbij *soziales Versagen* (geoperationaliseerd als een beroep op maatschappelijke hulpvoorzieningen, een strafblad, een *zigeunerische Lebensweise*, enz.) als indicator hiervoor kon dienen (Zimmermann 1996, p. 87).

In de tweede plaats produceerde het naziregime wetten die op bepaalde groepen in de samenleving waren gericht. De *Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre* uit 1935 bijvoorbeeld richtte zich tegen joden, maar zigeuners werden er later ook door geraakt. Op basis van een vervolgvordering werd de huwelijksvoltrekking tussen zigeuners en 'Duitsbloedigen' eveneens verboden. Tot de tweede categorie wetten kan ook de in december 1937 door het *Reichsinnenministerium* uitgevaardigde *grundlegender Erlaß über die vorbeugende Verbrechensbekämpfung durch die Polizei* worden gerekend. Deze *Erlaß* legde de basis voor een aantal maatregelen tegen beroepscriminelen, recidivisten en zij die door hun asociale gedrag de gemeenschap in gevaar zouden brengen (Ayaß 1988). Met deze *Erlaß* kreeg de Kripo niet alleen de gelegenheid de desbetreffenden onder stelselmatig toezicht te plaatsen, maar zij kon hen ook in *Vorbeugungshaft* nemen. De uitvoeringsbepalingen die het hoofdkwartier van de Kripo op 4 april 1938 aan de uitvoerende Kripo-bureaus zond, specificeerde wie in dit verband precies als 'asociaal' werd gezien. Het ging om personen die, blijkens hun herhaaldelijke (lichte) wetsovertredingen, 'sich der in einem nationalsozialistischen Staat selbstverständlichen Ordnung nicht fügen wollen': bedelaars, prostituees, alcoholisten, met besmettelijke (geslachts)ziekten geïnfecteerden die zich aan medische zorg onttrokken, en – *last but not least* – 'Landstreicher

3 Zie <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=dra&datum=1933&page=654&size=45>, geraadpleegd op 28 augustus 2014.

(Zigeuner)' (Ayaß 1988). De betrokkenen konden voor onbepaalde duur in een concentratiekamp worden opgesloten. Op zijn vroegst na één jaar en op zijn laatst na twee jaar (en vervolgens elke twaalf maanden) moest de noodzaak van het verdere verblijf in het concentratiekamp worden geëvalueerd. In de week van 13 tot 18 juni 1938 vonden de arrestaties plaats. Aangezien het bij de arrestanten alleen ging om mannen die in staat werden geacht te kunnen werken, was de achtergrond van deze actie waarschijnlijk gelijk aan die tegen de *Arbeits-scheue* in april van hetzelfde jaar: het nijpende gebrek aan arbeidskrachten in het zich herbewapenende Duitsland. In totaal werden ongeveer 1.000 zigeuners (en *Zigeunermischlinge*) gearresteerd, van wie de helft het verblijf in het concentratiekamp uiteindelijk niet zou overleven (Zimmermann 1996, p. 381).

Waren de maatregelen van de nazi's tot december 1938 grotendeels een (radicale) voortzetting van de politiek jegens de zigeuners van voor de Hitlertijd, de *Erlaß Bekämpfung der Zigeunerplage* van 8 december 1938 vormde daar een duidelijke breuk mee. Deze *Erlaß* van het *Reichsinnenministerium* (afgedrukt in Döring 1964, p. 197) stelde dat voortaan 'die Regelung der Zigeunerfrage aus dem Wesen der Rasse heraus' benaderd zou worden. Aangezien de *Zigeunermischlinge* in overeenstemming met Ritters visie voor het merendeel van de aan zigeuners toegeschreven criminaliteit verantwoordelijk werden gehouden, terwijl de 'rasechte' zigeuners vergeleken met de *Zigeunermischlinge* moeilijker sedentair te maken waren, werd een ongelijke behandeling van beide groepen vast aangekondigd. Ter voorbereiding hierop moest de politie de zigeuners 'sowie alle nach Zigeunerart umherziehende Personen' registreren en moest worden uitgezocht hoe het met de *Rassenzugehörigkeit* van de geregistreerden stond. Deze laatste taak zou door Ritters bureau worden uitgevoerd. Hoe de definitieve *Regelung der Zigeunerfrage* in Duitsland eruit moest gaan zien, leek in mei 1940 duidelijk te worden met de deportatie van een eerste groep van 2.500 zigeuners en *Zigeunermischlinge* naar het *Generalgouvernement*, het inmiddels door Duitsland bezette niet-geannexeerde deel van Polen (Lewy 2007). Terwijl nieuwe transporten werden voorbereid om de resterende 30.000 zigeuners en *Zigeunermischlinge* eveneens te deporteren (Zimmermann 1996, p. 151), bepaalde Heinrich Himmler als hoofd van de SS en de Duitse politie dat de *Endlösung der Zigeunerfrage* tot na de oorlog zou moeten wachten. Niet alleen omdat het *Generalgouvernement* niet goed in staat was

om nieuwe gedeporteerden te ontvangen, maar ook omdat de *Endlösung der Judenfrage* prioriteit genoot (Lewy 2007). Van de 2.500 reeds gedeporteerde mensen kwam uiteindelijk ten minste de helft om het leven (Zimmermann 1996, p. 381), ook al lijkt dit geen vooropgezet doel te zijn geweest. Richtlijnen voor de behandeling van de gedeporteerden ontbraken en daarnaast mochten vele overlevenden in 1944 naar Duitsland terugkeren toen de Duitsers het *Generalgouvernement* voor het aanstormende Rode Leger ontruimden (Lewy 2007).

Nieuwe maatregelen tegen de in Duitsland wonende zigeuners bleven ondertussen niet uit. Op 29 januari 1943 verordonneerde het Kripto-hoofdkwartier dat zowel de Roma als de *Zigeunermischlinge* in Duitsland gezinsgewijs moesten worden overgebracht naar Auschwitz-Birkenau, waar voor hen een *Zigeunerfamilienlager* was ingericht. Terwijl sommige categorieën Roma en *Zigeunermischlinge* niet voor deportatie in aanmerking kwamen en, voor zover het ging om personen met de Duitse nationaliteit, in plaats daarvan gesteriliseerd moesten worden, bleven de als 'raszuiver' geldende 1.097 Sinti en Lalleri van deze maatregelen helemaal gevrijwaard, evenals 3.000 *Zigeunermischlinge* 'die im zigeunerischen Sinne gute Mischlinge sind' (afgedrukt in Döring 1964, p. 215-218). Het aantal zigeuners (en *Zigeunermischlinge*) uit Duitsland dat werd vrijgesteld van deportatie is niet precies bekend: de schattingen lopen van 6.500 tot 15.000 (Lewy 2007). Daarbij zij aangetekend dat bestuurders op lokaal niveau zich geregeld niet aan de richtlijnen hielden en ook vrijgestelde zigeuners (en *Zigeunermischlinge*) op transport naar Auschwitz-Birkenau zetten (Zimmerman 1996, p. 308-309). Bij aankomst in Auschwitz-Birkenau werden de desbetreffenden niet geselecteerd en bij veronderstelde ongeschiktheid voor arbeid vergast, zoals dat met de joden gebeurde. In plaats daarvan werden de zigeuners (en *Zigeunermischlinge*) geregistreerd, kregen ze een nummer en de letter 'Z' op hun arm getatoeëerd en werden zij in het *Zigeunerfamilienlager* opgesloten. Op hun kleding moesten ze de zwarte driehoek dragen, waarmee in Auschwitz-Birkenau de 'asocialen' werden gekenmerkt.

Hoewel er geen vooropgezet plan lijkt te hebben bestaan om de gedeporteerde zigeuners (en *Zigeunermischlinge*) om het leven te brengen, deed de kampleiding veel te weinig om hen in leven te houden. De levensomstandigheden in Auschwitz-Birkenau waren bijgevolg dermate slecht dat voor de jaarwisseling van 1943 op 1944 reeds 70% van de geïnterneerden was gestorven (Zimmerman 1996, p. 340). Van de

ruim 32.000 zigeuners (en *Zigeunermischlinge*) uit Duitsland zouden uiteindelijk 23.000 aan de nazi's ten prooi vallen (Zimmerman 1996, p. 151, 381-382).

Mei 1944: deportatie van zigeuners uit Nederland

Vergeleken met de vervolging van de joden kwam de vervolging van de zigeuners in het bezette Nederland laat op gang en had zij een ongeorganiseerd karakter: van een algehele registratie van de zigeuners, zoals die bij de joden reeds in januari 1941 plaatsvond, is nooit sprake geweest. De eerste maatregel die veel zigeuners trof, was daarbij niet specifiek tegen hen gericht, maar tegen de ongeveer 12.000 woonwagenbewoners die Nederland destijds telde. Per 1 juli 1943 moest aan hun rondtrekkende bestaan een einde zijn gemaakt en moesten zij een vaste woonplaats hebben (Lucassen 1990, p. 214). Op 14 mei 1944 kreeg de Nederlandse politie van het hoofd van de *Sicherheitspolizei* in Nederland opdracht om op 16 mei alle zigeunerfamilies, dat wil zeggen 'alle personen die op grond van hun uiterlijk, hun zeden en gewoonten als Zigeuners of als Zigeunerhalfbloeden kunnen worden aangemerkt, zoomede alle personen die naar de geaardheid der Zigeuners rondtrekken' (geciteerd bij Lucassen 1990, p. 217), over te brengen naar het doorgangskamp Westerbork, waar hun deportatie naar Auschwitz-Birkenau wachtte.

Dat was een opdracht die vragen oproep. Anders dan de joden waren de zigeuners zoals gezegd niet geregistreerd en de overheid beschikte niet over gegevens over hun afstamming. Zelfs het aantal destijds in Nederland verblijvende zigeuners is niet bekend. Lou de Jong komt het dichtst bij een schatting door de 9.000 woonwagenbewoners die als zodanig in het centraal bevolkingsregister stonden geregistreerd, af te trekken van de ongeveer 12.000 woonwagenbewoners die Nederland destijds telde. Gegeven de algemene weerstand van zigeuners tegen registratie en het feit dat er uit Duitsland reeds zigeuners waren gedeporteerd, is het volgens De Jong (1969-1991, deel 7, p. 1350) '(...) plausibel dat zich onder de ontbrekende bijna drieduizend talrijke Zigeuners bevonden'. De selectie van degenen die voor de razzia in aanmerking kwamen, werd aan de lokale politie overgelaten. Op 16 mei 1944 werden in totaal 578 mannen, vrouwen en kinderen naar Westerbork overgebracht. Bij aankomst bleek echter dat het net te

breed was uitgeworpen: naast 299 zigeuners (Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti) waren er ook 279 'asocialen' (woonwagenbewoners) opgepakt. Zij werden na enkele dagen weer in vrijheid gesteld (Lucassen 1990, p. 217). Van de 299 zigeuners bleken er vervolgens 54 over een (in sommige gevallen vals) Guatemalaans, Italiaans of Zwitsers paspoort te beschikken. Ingrijpen van de consulaire vertegenwoordiging van Guatemala en Italië bewerkstelligde de vrijlating van de desbetreffende ingezetenen. De Zwitserse zigeuners werden op hun beurt door kampcommandant Gemmeker van deportatie vrijgesteld (wat niet verhoedde dat zes Zwitserse zigeuners toch naar Auschwitz-Birkenau werden gedeporteerd).

Op 19 mei werden vervolgens 245 zigeuners, 71 mannen, 63 vrouwen en 111 kinderen, op de trein naar het *Zigeunerfamilienlager* in Auschwitz-Birkenau gezet. Bij de opheffing van dit familiekamp begin augustus 1944 werden 72 mannelijke en vermoedelijk 35 vrouwelijke zigeuners uit Nederland naar de kampen Buchenwald en Ravensbrück overgebracht. De rest werd vergast (Sijes e.a. 1979, p. 120-122, 130). In totaal overleefden van de 245 uit Nederland gedeporteerde zigeuners 55 de oorlog (De Jong 1969-1991, deel 7, p. 1353), 30 van hen zouden naar Nederland terugkeren (Sijes e.a. 1979, p. 134).

Vervolg van de zigeuners in de rest van Duits-Europa

In de rest van het door Duitsland bezette Europa toont de vervolging van de zigeuners een gemengd beeld. Voor Griekenland, Italië, Luxemburg, Denemarken en Noorwegen zijn geen deportaties of executies bekend. Uit België en Noord-Frankrijk werden 360 Roma en Sinti naar Auschwitz-Birkenau gedeporteerd, van wie er 347 omkwamen; de zigeuners in de rest van Frankrijk werden in interneringskampen opgesloten. Van daaruit werden in 1943 veel mannen voor de *Arbeits-einsatz* naar Duitsland gezonden, van wie sommigen in concentratiekampen terecht kwamen (Zimmermann 1996, p. 238-246). In Servië werden in totaal ongeveer 1.000 zigeuners bij diverse represaille-executies gefusilleerd. In Polen werden 8.000 van de 28.000 zigeuners door eenheden van de *Wehrmacht*, de SS en de Duitse politie om het leven gebracht, meestal in het kader van *razzia's* (Zimmermann 1996, p. 277-283). In de Sovjet-Unie werden zigeuners gedood door de *Einsatzgruppen*, die sinds augustus 1941 bezig waren alle joden op te spo-

ren en te doden – blijkbaar vielen de zigeuners ook binnen hun mandaat. Weliswaar werd er door de *Einsatzgruppen* niet systematisch naar zigeuners gezocht, maar wanneer zij werden aangetroffen of uitgeleverd door de *Wehrmacht* of de lokale bevolking, dan werden zij desalniettemin als ‘spionnen’ doodgeschoten (Zimmermann 1996, p. 259-266, 382). Het totaal aantal slachtoffers is niet goed bekend, maar wordt op 30.000 geschat.

In de Duitse vazalstaten Roemenië, onder Ion Antonescu, en Kroatië, onder Ante Pavelić, werden zonder tussenkomst van de Duitsers respectievelijk ongeveer 36.000 en tussen de 25.000 en 50.000 zigeuners gedood. In Hongarije en Slowakije namen de Duitsers eind 1944 zelf het initiatief en werden in totaal ongeveer 2.000 zigeuners vermoord. Het aantal slachtoffers dat tijdens de Tweede Wereldoorlog onder de zigeuners viel, wordt meestal op ongeveer 200.000 geschat. Uit een vooroorlogse populatie van ongeveer 950.000 mensen is dat 21%. Over de onderliggende aantallen is voor veel landen echter nog betrekkelijk weinig met zekerheid bekend. Duidelijk is wel dat een relatief klein deel van de zigeuners in de vernietigingskampen terecht kwam. Van de in totaal ruim 23.000 zigeuners (en *Zigeunermischlinge*) die met name vanuit Duitsland, Bohemen en Moravië, Polen, België en Nederland naar Auschwitz-Birkenau werden gedeporteerd, werden er tot begin augustus 1944 19.800 om het leven gebracht (Luchterhandt 2000, p. 306), onder wie veel kinderen (Kenrick & Puxon 1981, p. 106-136). De meesten stierven als gevolg van ziekten en ondervoeding, circa 5.700 zigeuners werden vergast. Het grootste deel van hen werd gedood op 2 augustus 1944, toen het *Zigeunerfamilienlager* werd opgeheven om plaats te maken voor uit Hongarije gedeporteerde joden. Het ging om 3.000 zigeuners die niet door de selectie voor werk waren gekomen (Zimmermann 1996, p. 343-344).

Coda

Aan het begin van de vijftiende eeuw werden de zigeuners in Duitsland aanvankelijk welwillend ontvangen. Zij werden destijds in de eerste plaats als pelgrims gezien en konden daarom aanspraak maken op de ondersteuning die christenen verplicht waren aan bedevaartgangers te verlenen. Geleidebrieven als die van keizer Sigismund riepen in overeenstemming hiermee op tot het verlenen van bescherming aan

de zigeuners. Enige decennia later was deze situatie echter compleet veranderd: zigeuners werden in het algemeen met criminaliteit geassocieerd en in dit kader waren zij niet alleen onwelkom, maar werden zij ook vogelvrij verklaard. In Nederland escaleerde de situatie verder in de eerste decennia van de achttiende eeuw, resulterend in de verdrijving en vlucht van de zigeuners uit dit land.

In de negentiende eeuw leidde de ontwikkeling van de politiefunctie in Duitsland tot een groeiende aandacht voor de zigeuners, vooral omdat zij zich aan de leerplicht, de dienstplicht en andere *staatsbürgerliche Pflichten* onttrokken en, zoals voorheen, met criminaliteit werden geassocieerd. In 1899 werd in München onder leiding van Alfred Dillmann een *Nachrichtendienst für die Sicherheitspolizei in Bezug auf Zigeuner* opgezet, die zich met het verzamelen van gegevens over zigeuners bezighield. Een vrucht hiervan was het in 1905 verschenen *Zigeuner-Buch*, waarin 3.350 mensen stonden gesignaleerd. Voor opname in het boek was volgens Dillmann het gedrag van de betrokkenen doorslaggevend. Het was minder relevant of de betrokkenen naar afkomst konden worden gerekend tot het *Wandervolk*, dat in de vijftiende eeuw in Duitsland arriveerde. Deze lijn werd tot aan de Hittertijd volgehouden.

Tijdens de nationaalsocialistische dictatuur werd het *rassenhygienische* denken in Duitsland dominant. Een belangrijke vertegenwoordiger van dit gedachtegoed was Robert Ritter. Volgens Ritter werd het gedrag van mensen door hun genen gedetermineerd. De criminaliteit waarmee zigeuners werden geassocieerd, zou op deze genen zijn terug te voeren. Het werkelijke probleem zat volgens Ritter hierbij niet bij de 'rasechte' zigeuners. Hij beschouwde hen in de eerste plaats als primitieve mensen, als kinderen eigenlijk. Dit gold niet voor hun gemengdbloedige nageslacht, de *Zigeunermischlinge*. Vanwege het feit dat zigeuners hun partners zochten onder de inheemse landlopers, geboren misdadigers volgens Ritter, was er bij hun nakomelingen sprake van een concentratie van criminele erfactoren. Ritter hield hen in dit verband verantwoordelijk voor het merendeel van de criminaliteit die aan zigeuners werd toegeschreven.

Vanaf 1936 leidde Ritter de *Rassenhygienische und bevölkerungsbiologische Forschungsstelle* in het *Reichsgesundheitsamt*. De taak van deze *Forschungsstelle* was het op basis van hun afkomst identificeren en opsporen van zigeuners (en *Zigeunermischlinge*). Dit was een belangrijke taak gegeven de plannen die de nazi's met de zigeuners hadden.

Tot 1938 was de zigeunerpolitiek van de nazi's grotendeels een (radicale) voortzetting van lijnen die al voor de Hitlertijd in Duitsland waren uitgezet. Vanaf de *Erlaß Bekämpfung der Zigeunerplage* van 8 december 1938 echter maakte het bewind duidelijk dat de 'Regelung der Zigeunerfrage aus dem Wesen der Rasse heraus' benaderd zou gaan worden. In mei 1940 leek dit deportatie naar het *Generalgouvernement* te betekenen, het niet-geannexeerde deel van het inmiddels bezette Polen. Maar nadat een eerste groep van 2.500 zigeuners (en *Zigeunermischlinge*) die maand op transport was gezet, besloot Heinrich Himmler verdere deportaties op te schorten. Niet alleen omdat het *Generalgouvernement* niet goed in staat was om nieuwe gedeporteerden op te vangen, maar ook omdat de jodenvervolgung prioriteit genoot. In januari 1943 werd vervolgens bepaald dat de Roma en de *Zigeunermischlinge* uit Duitsland gezinsgewijs naar het *Zigeunerfamilienlager* in het concentratiekamp Auschwitz-Birkenau moesten worden overgebracht – een uitzondering werd gemaakt voor de als 'raszuiver' beschouwde Sinti en Lalleri en voor 3.000 gunstig beoordeelde *Zigeunermischlinge*. Uit het bezette Nederland, België, Bohemen en Moravië en Polen werden vervolgens eveneens zigeuners naar Auschwitz-Birkenau overgebracht. De omstandigheden die zij in het *Zigeunerfamilienlager* aantroffen, waren zo slecht dat voor de jaarwisseling van 1943 op 1944 reeds 70% van de gedeporteerden was gestorven. Begin augustus 1944 werd het kamp vervolgens ontruimd om plaats te maken voor joden die uit Hongarije werden gedeporteerd. De zigeuners die nog in staat werden geacht te kunnen werken, gingen op transport naar andere kampen. De overige 3.000 werden vergast. Van de 23.000 zigeuners (en *Zigeunermischlinge*) die op transport gingen naar Auschwitz-Birkenau werden er 19.800 om het leven gebracht. De meeste slachtoffers vielen onder de zigeuners in Oost- en Zuid-oost-Europa. Deels gebeurde dit door toedoen van de Duitsers zelf, zoals in Polen (8.000 slachtoffers) en de Sovjet-Unie (30.000 slachtoffers), en deels door toedoen van de regimes in de vazalstaten Kroatië (25.000 tot 50.000 slachtoffers) en Roemenië (36.000 slachtoffers). Het totaal aantal slachtoffers van de zigeunervervolgung tijdens de Tweede Wereldoorlog wordt meestal op ongeveer 200.000 geschat.

Literatuur

Albrecht 2002

A. Albrecht, *Zigeuner in Altbayern 1871-1914. Eine sozial-, wirtschafts- und verwaltungsgeschichtliche Untersuchung der bayerischen Zigeunerpolitik*, München: Kommission für Bayerische Landesgeschichte 2002.

D’Arcangelis 2004

A.R.M. D’Arcangelis, *Die Verfolgung der sozio-linguistischen Gruppe, der Jenischen (auch als die deutschen Landfahrer bekannt) im NS-Staat 1934-1944* (diss. Hamburg), 2004.

Ayaß 1988

W. Ayaß, “Ein Gebot der nationalen Arbeitsdisziplin”. Die Aktion “Arbeitsscheu Reich” 1938’, in: *Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik* (Bd. 6), Berlin: Rotbuch Verlag 1988, p. 43-74.

Dillmann 1905

A. Dillmann, *Zigeuner-Buch. Herausgegeben zum amtlichen Gebrauche im Auftrage des K.B. Staatsministeriums des Innern vom Sicherheitsbureau der K. Polizeidirektion München*, München: Dr. Wild’sche Buchdruckerei 1905.

Döring 1964

H.-J. Döring, *Die Zigeuner im nationalsozialistischen Staat*, Hamburg: Kriminalistik Verlag 1964.

Hancock 2006

I. Hancock, ‘On the interpretation of a word: Porrajmos as Holocaust’, www.radoc.net/radoc.php?doc=art_e_holocaust_interpretation&lang=en&articles=true, geraadpleegd op 28 augustus 2014.

Hohmann 1990

J.S. Hohmann, *Verfolgte ohne Heimat. Geschichte der Zigeuner in Deutschland*, Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH 1990.

De Jong 1969-1991

L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, Den Haag: Martinus Nijhoff 1969-1991.

Kenrick & Puxon 1981

D. Kenrick & G. Puxon, *Sinti und Roma. Die Vernichtung eines Volkes im NS-Staat*, Göttingen/Wenen: Gesellschaft für bedrohte Völker 1981.

Lewy 2007

G. Lewy, ‘Heinrich Himmler, the SS office Ahnenerbe, and the gypsy question’, in: M. Zimmermann (red.), *Zwischen Erziehung und Vernichtung. Zigeunerpolitik und Zigeunerforschung im Europa des 20. Jahrhunderts*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2007, p. 299-320.

Lucassen 1990

L. Lucassen, *'En men noemde hen zigeuners': de geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750-1944* (diss. Leiden), Amsterdam/Den Haag: IISG/Sdu Uitgevers 1990.

Lucassen 1997

L. Lucassen, "'Harmful tramps". Police professionalization and gypsies in Germany, 1700-1945', *Crime, History and Society* (1) 1997, afl. 1, p. 29-50.

Luchterhandt 2000

M. Luchterhandt, *Der Weg nach Birkenau. Entstehung und Verlauf der nationalsozialistischen Verfolgung der 'Zigeuner'*, Lübeck: Schmidt-Römhildt 2000.

Margalit 1997

G. Margalit, 'Die deutsche Zigeunerpolitik nach 1945', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* (45) 1997, p. 557-588.

Pfoertner 2005

H. Pfoertner, *Mit der Geschichte leben. Mahnmale, Gedenkstätten, Erinnerungsorte für die Opfer des Nationalsozialismus in München 1933-1945*, München: Literareon im Herbert Utz Verlag GmbH 2005.

Ritter 1937

R. Ritter, *Ein Menschenschlag. Erbärztliche und erbgeschichtliche Untersuchungen über die – durch 10 Geschlechterfolgen erforschten – Nachkommen von 'Vagabunden, Jaunern und Raubern'*, Leipzig: Georg Thieme 1937.

Schmidt-Degenhard 2008

T.J. Schmidt-Degenhard, *Robert Ritter (1901-1951). Zu Leben und Werk des NS-'Zigeunerforschers'* (diss. Tübingen), 2008.

Sijes e.a. 1979

B.A. Sijes, Th.M. de Graaf, A. Kloosterman e.a., *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945*, Den Haag: Martinus Nijhoff 1979.

Tanner 2007

J. Tanner, 'Eugenik und Rassenhygiene in Wissenschaft und Politik seit dem ausgehenden 19. Jahrhundert: ein historischer Überblick', in: M. Zimmermann (red.), *Zwischen Erziehung und Vernichtung. Zigeunerpolitik und Zigeunerforschung im Europa des 20. Jahrhunderts*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2007, p. 109-121.

Tetzner 1835

T. Tetzner, *Geschichte der Zigeuner; ihre Herkunft, Natur und Art*, Weimar/Ilmenau: Bernhard Friedrich Voigt 1835.

Zimmermann 1996

M. Zimmermann, *Rassenutopie und Genozid. Die nationalsozialistische 'Lösung der Zigeunerfrage'*, Hamburg: Hans Christian Verlag 1996.

Zimmermann 2007

M. Zimmermann, 'Zigeunerpolitik und Zigeunerdiskurse im Europa des 20. Jahrhunderts. Eine Einführung', in: M. Zimmermann (red.), *Zwischen Erziehung und Vernichtung. Zigeunerpolitik und Zigeunerforschung im Europa des 20. Jahrhunderts*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2007, p. 13-70.

De taal van de Roma en Sinti

P. Bakker*

De Roma en Sinti (vroeger zigeuners genoemd) hebben een eigen taal. Er heerst een aantal misverstanden over de taal in Nederland. Er is namelijk een aantal wetenschappers, inclusief 'experts', die menen dat de taal van de Roma en Sinti, het Romanes of Romani geheten, een geheimtaal is. Dat is niet correct. Hoewel deze mensen vaak 'Egyptenaren' genoemd werden, is al eeuwen geleden een Indische oorsprong van de taal voorgesteld. De taal werd voor het eerst met zekerheid al in 1420 in Nederland gesproken. De Roma en Sinti hechten zich sterk aan hun taal, en het is daarom een zeer stabiele minderheidstaal in Nederland.

Het eerste onmiskenbare bezoek van zigeuners aan Nederland vond plaats in 1420, toen 'Andreas, Hertoch van Cleyn-Egypten' met 100 volgelingen en 40 paarden door de stad Deventer ontvangen werd (Van Kappen 1965, p. 211). Men nam aan dat ze uit Egypte kwamen, of de Roma zeiden zelf dat ze uit Klein Egypte kwamen, en daarom werden ze ook in Nederland aanvankelijk Egyptenaren genoemd. Vaak werden zulke groepen Roma en Sinti behandeld als hertogen en graven, en zo waren ze vermoedelijk ook te gast bij edellieden. Een Groningse edelman stelde als een van de eersten een woordenlijstje van hun taal samen.

Een vroege woordenlijst uit Groningen

In het midden van de zestiende eeuw kreeg de edelman Johan van Ewsum bezoek van een groep 'Egyptenaren', die bij hem overnachtten op zijn landhuis in de Groningse Ommelanden. Niet veel is bekend over het bezoek, maar de Groninger was een nieuwsgierig man en hij maakte aantekeningen over de taal van zijn gasten. Meer dan drie eeuwen later vond een archivaris in het familiearchief een handschrift

* Dr. Peter Bakker is als associate professor verbonden aan de afdeling Linguïstiek van de Universiteit van Aarhus.

getiteld 'clene gypta sprake', oftewel 'kleine Egyptische taal'. Het is een woordenlijst met ongeveer 50 woorden en een paar zinnestelsels, met de woorden in het Saksische dialect van Groningen, en in het 'Egyptisch'. De taal is echter duidelijk verwant met talen uit India, en niet met talen uit Egypte.

Laten we de eerste vijf woorden bekijken. Van Ewsum schrijft: '*maru* dat is broet. *ghil* botter. *maes* dat is vlees. *kiral* dat is kees. *kani* dat issen eëhorn'. Mocht men de oorsprong van deze taal zoeken in Egypte, bijvoorbeeld in het Arabisch of het Koptisch (de nu uitgestorven taal die nog gebruikt wordt in de koptische kerk), dan komt men bedrogen uit. Geen van de vijf woorden lijkt op Egyptisch-Arabisch: *goebz*, *zibda*, *dzjoebn*, *láchem*, *firèg*. Geen van de vijf woorden lijkt op het Koptisch: *obik*, *beli*, *fogi*, *trogan/haloom*, *galim*.

Vier van de vijf woorden van Van Ewsum kun je echter wel vinden in het vergelijkende woordenboek van de Indische talen (Turner 1962-1966). De 'Egyptische' woorden gaan terug tot de Oud-Indische en Sanskriet woorden: *maṇḍá* 'brood, eten', *māṁsá* 'vlees', *ghṛtá* 'vet, boter', *kilāṭa* 'ingedikte melk'. Alleen het laatste woord is van onduidelijke origine, en dat het enigszins op het woord voor 'kip' lijkt in het Koptisch, moet wel toeval zijn. Het woord *ghee* kent u misschien uit de Indiase keuken voor een bepaalde soort boter. Het blijkt niet alleen dat deze woorden afstammen van Sanskriet woorden, maar ook dat verwante woorden nog steeds worden gebruikt in de huidige talen van India, bijvoorbeeld Hindoestani *māḍ*, *mār* 'rijstwater, pasta, zetmeel', *mās*, *mās*, *māsā* 'vlees', *ghī* 'boter', of ook in andere talen, zoals *kirāṭ* 'kaas' in de Noord-Indiase Dardische taal Pashai. Natuurlijk zijn de vormen van de woorden of de betekenissen enigszins veranderd in de loop der tijden. Men moet immers niet vergeten dat Sanskriet 2.500 tot 3.500 jaar geleden gesproken werd, en Hindi en de door Van Ewsum vastgelegde taal twee tot drie millennia later.

De taal die Van Ewsum optekende, staat heden ten dage bekend als zigeunertaal, Romanes, Romani of Sinti. Allemaal namen voor de verschillende variëteiten van dezelfde taal, die al ten minste 700 jaar in Europa gesproken wordt, en vrijwel uitsluitend in Europa. Jawel, er zijn ook sprekers die vanuit Europa naar Amerika, Australië, Iran of Turkije en elders zijn verhuisd, maar er zijn goede redenen om aan te nemen dat de voorouders van alle Roma en Sinti ooit in Zuidoost-Europa hebben verbleven.

Van Ewsums aantekeningen bevatten een van de alleroudste lijstjes van de taal van de Roma en Sinti. Een eenvoudig woordenlijstje als dit geeft een aantal interessante sleutels tot de oorsprong van de Roma en Sinti. De mensen die vroeger (en ook nu nog) zigeuners werden genoemd, beschouwen deze term vaak als denigrerend, en ze prefereren hun eigen naam, Roma of Sinti. Sommigen geloven dat 'zigeuners' is afgeleid van het Duitse 'ziehende Gauner', maar dat is onjuist. Het woord is afgeleid van het Griekse woord *atsinganos*, de naam van een minderheid in de Griekse wereld die werd overgedragen naar de Roma. Het betekent 'onaanraakbaren'. Vandaar komen onder andere de termen *tsigane* in het Frans, *çingene* in het Turks, *ciganos* in het Portugees, *řigan* in het Roemeens. Andere wijdverbreide termen zijn afgeleid van het woord voor 'Egyptenaar', zoals het Engelse *gypsy*, het Spaanse *gitano* en het Griekse *jifti*. In het verleden werden in Nederland ook de benamingen Egyptenaren en 'Heidens'heidene gebruikt. Andere namen voor deze groep zijn onder meer tataren (Friesland, Scandinavië en Noord-Duitsland) en bohemers.

De sprekers van het Romani of Romanes gebruiken andere termen in hun eigen taal. Zij noemen zichzelf Sinti (enkelvoud Sinto), Rom, Kalo of Manoesj, en hun taal Romanes of soms ook Manisch. Dus zowel Sinti als Roma spreken Romani – al zijn er ook families, of zelfs gemeenschappen, die zijn overgegaan tot de landstaal.

Het is dus dezelfde taal voor de Sinti en de Roma (en Kalo en Manoesj), maar net als alle natuurlijke talen zijn er dialecten, en die verschillen soms aanzienlijk. De kern is echter altijd hetzelfde. Dit is duidelijk te zien in het woordenlijstje van tabel 1. Een paar klanken zijn veranderd, maar verder zijn de woorden precies hetzelfde (Romani in Iran is niet zo goed gedocumenteerd).

De sterke overeenkomsten in de basiswoordenschat van de Roma in zeven verschillende landen kunnen in principe twee verschillende oorzaken hebben. De sprekers in deze plekken hebben een volledige taal van hun ouders en voorouders uit India meegenomen, een overtuiging die gedeeld wordt door alle taalkundigen die zich met het Romani bezighouden. Of het Romani is slechts een woordenschat die gebruikt wordt als geheimtaal, zoals gesuggereerd door de historicus Wim Willems.

Tabel 1 Romani woorden uit de dialecten van de uithoeken van het verspreidingsgebied van het Romani

	Finland	Krim	Slovakije	Kroatië/ Noord- Italië	Wales	Iran
<i>Brood</i>	Maaro	Manro	Maro	Maro	Māro	-
<i>Vlees</i>	Mas	Mas	Mas	Mas	Mas	Mās
<i>Boter</i>	Tsjiel (čil)	Khil	Tsjhiel (čhil)	Tsjhiel (čhil)	Khil	-
<i>Kaas</i>	Tsjieral (čiral)	Kiral	Tsjieral (čiral)	Tsjieral (čiral)	Kial	Ḳiral
<i>Kip</i>	Kagni (kaxni)	Kagni (kaxni)	kahñi	Khajni	Kaini	Kāyini

Is de Romani taal niet meer dan een geheime, rituele woordenschat?

Aan de ene kant zou men kunnen aannemen dat deze woorden deel zijn van een geheimtaal, een soort Bargoens of Rotwelsch, die bekend zijn bij mensen die misschien beroepsmatig met elkaar te maken hebben. Rotwelsch bijvoorbeeld wordt geassocieerd met nomaden en zwervers en beschouwd als een geheimtaal, en de woordenschat van het Rotwelsch van Zweden, Denemarken, Nederland, Duitsland, Zwitserland en Oostenrijk hebben inderdaad een aantal woorden gemeen. Het Rotwelsch is gedocumenteerd vanaf de twaalfde eeuw, en een aantal eeuwen later is er ook een klein aantal Romani woorden in opgenomen (zie de bijdragen in Matras 1998). In Zweden kan men deze Rotwelsch woorden gebruiken in een Zweedse zin, in Duitsland in een Duitse, enzovoort. Een aantal Nederlandse en Britse niet-taalkundigen heeft dit idee naar voren gebracht. Wim Willems (1995, p. 89-90) bijvoorbeeld beschreef Romanes dialecten als 'mengtalen van een Romani-woordenschat en de grammatica van een andere taal' en 'een aangeleerd idioom' die zigeuners zich 'als een soort groepsritueel' ooit zouden hebben eigen gemaakt. Ook de historicus Leo Lucassen noemt 'de vermeende herkomst uit India' (1990, p. 13; zie ook p. 251, noot 165) met betrekking tot de Roma en Sinti. In hun visie is ongeveer het volgende het geval: er zijn in vele landen rondreizende mensen. Sommigen van hen komen uit het buitenland en spreken een vreemde taal. Deze mensen zijn door de overheid en de bevolking gestigmatiseerd, en worden door hen 'zigeuners' genoemd en afgezonderd van de rest van de bevolking. Die 'zigeuners' hebben het label

overgenomen en omdat ze uitgestoten zijn, hebben ze sterke banden met elkaar gevormd. Judith Butler wijst ook op de Britse New Age travellers van de laatste decennia, die bestaan uit mensen die een regelmatige negen-tot-vijfbaan onaantrekkelijk vinden en als nomaden leven. Die zijn ook uitgestoten; ze vormen gezinnen met elkaar en ontwikkelen gewoonten die afwijken van de rest van de bevolking. Op die manier zouden volgens haar ook, een aantal eeuwen geleden, de zigeuners en zogeheten reizigers als groep zijn ontstaan.

Dit idee van Roma en Sinti als sprekers van een geheimtaal gaat in feite terug tot de late middeleeuwen, waar de Roma en Sinti niet alleen opvielen door hun afwijkende gedrag (vrij omvangrijke rondreizende groepen met mannen, vrouwen en kinderen, soms ook paarden en wagens onder leiding van een 'hertog'), maar ook door hun onbegrijpelijke taal en een huid die donkerder was dan van de lokale bevolking. Het feit dat deze 'zigeuners' een donkerdere huid hadden, was niet omdat ze uit een gebied kwamen waar het pigment van de huid donkerder was, maar, zo dacht men, omdat ze hun huid inwreven met een zalfje; of het was door hun vermeende levensstijl met het buitenleven, vuur en rook, of geringere gelegenheden voor persoonlijke hygiëne (Fraser 1994). Geheimtalen waren een bekend fenomeen in die tijd, denk aan de gedichten in het Franse argot van François Villon in Frankrijk. Moormann (1932-1934) heeft in het Nederlandstalige gebied in het begin van de vorige eeuw nog tientallen van zulke geheimtalen opgetekend, of eigenlijk geheime woordenschatten, daar de structuur altijd Nederlands of het plaatselijke dialect was.

Nieuwe talen met Romani woordvoorraad maar ingebed in een ander grammaticaal systeem zijn inderdaad op een paar plekken ontstaan, onder andere in Scandinavië, Griekenland en Spanje. In alle gevallen lijkt het gepaard te zijn gegaan met het uitsterven van de taal en het gebruik van de nieuwe, gemengde taal voor identificatie, identiteit en interne solidariteit. De structuur en functie van de mengtaal van Engeland zijn uitgebreid beschreven door Matras (2010).

In het verleden heeft het vooroordeel dat Roma en Sinti een cryptolect spraken – een uit andere talen samengestelde geheimtaal – geleid tot lange gevangenisstraffen. Van Kappens boek over de vroege geschiedenis van de zigeuners in Nederland maakt melding van de interesse van de rechterlijke macht in de 'opgeraapte spraake' die deze mensen zouden spreken (1965, p. 275). Vlak voor de totale verjaging en uitroeiing van de Nederlandse zigeuners in het begin van de achttiende eeuw

werd nog een aantal 'Heidens' en 'Egyptenaren' gearresteerd in Den Haag. Tijdens de verhoren werd steevast gevraagd of ze 'de Heidensche tael' spraken, maar allen ontkenden dit. De rechters geloofden dit niet en veroordeelden deze 'zogenaamde Egyptenaars of Heydens, de taale van dit gespuis sprekende' tot verbanning, tientallen jaren tuchthuis, geseling en brandmerking (gegevens ontleend aan Wuite 1989).

Maar hadden deze rechters gelijk?

Is Romani een natuurlijke taal zoals het Nederlands of het Grieks?

De andere verklaring voor de sterke overeenkomsten in deze woordenlijsten is dat deze mensen in feite dezelfde taal spreken, met een eigen grammaticaal systeem, en dat ze ooit één groep vormden die zich over bijna alle landen van Europa verspreid heeft, en misschien zelfs een identiteit delen. De Indiase oorsprong van het Romani is in feite al in de achttiende eeuw door de Duitse taalkundige Johann Rüdiger bewezen, die de taal van de Sinti in Duitsland ging vergelijken met een even daarvoor gedrukte grammaticale beschrijving van het Hindoestani gesproken in India. Rüdiger wees op de sterke overeenkomsten in de woordenschat van de twee talen, maar ook op de overeenkomst in vorm en betekenis van aanwijzende voornaamwoorden, bijwoorden, voorzetsels en persoonlijke voornaamwoorden, die alle een symptoom zijn van historische verwantschap. Ook de gelijkenis in de vorm van een aantal naamvallen was opvallend (bijv. in Romani: *tuke* 'voor jou', in Hindoestani: *tumku*). En waar Sinti Romani en Hindoestani grammaticaal van elkaar afweken, probeerde Rüdiger dit te verklaren als latere verandering onder invloed van de talen van de omgeving. Aldus, waar men in Hindoestani zegt *schischi anter* (borst in) voor 'in de borst', zegt men in Sinto *anter tshutschi* (in borst), omdat men in Duitsland en Europa voorzetsels heeft en geen achterzetsels, zoals in India.

Sinds Rüdiger heeft al het taalkundige onderzoek naar Romani, dat sinds de jaren negentig exponentieel gegroeid is (zie Matras 2002 voor een synthese), al deze observaties van Rüdiger bevestigd en versterkt: Romani is één taal, een natuurlijke taal, gesproken in vele verschillende landen, met uiteraard verschillende dialecten, zoals alle talen. De sterke overeenkomsten tussen Romani en de talen van India, zoals

die bestaan in de meest behoudende delen van de talen, denk aan termen voor familie, natuurverschijnselen, dagelijkse handelingen als slapen, maar ook aan alle persoonlijke voornaamwoorden, aanwijzende voornaamwoorden, de meeste telwoorden, voorzetsels en dergelijke, tonen onomstotelijk aan dat het Romani afstamt van de talen van India. Bovendien staat het vast dat Romani een volledige taal is, die zich verandert als andere gesproken talen, en op dezelfde manieren ook – en ook net als andere talen – nieuwe woorden maakt wanneer nodig, of ze leent uit andere talen. De gedeelde aspecten van alle Romani dialecten kunnen een licht laten schijnen op gedeelde historie, terwijl vernieuwingen die in sommige groepen voorkomen, kunnen duiden op een aparte geschiedenis.

Dialectgroepen van het Romani

Bij veel mensen bestaat het idee dat Roma en Sinti nomaden zijn. Als men echter de huidige dialecten onderzoekt en – letterlijk – in kaart brengt, dan is er eigenlijk maar één conclusie mogelijk: met uitzondering van één groep, de sprekers van zogeheten Vlach dialecten, zijn de Roma en Sinti in Europa opmerkelijk honkvast. In een aantal gevallen volgen bestaande dialectgrenzen zelfs de voormalige staatsgrenzen van bijvoorbeeld het Oostenrijks-Hongaarse keizerrijk. Dialectologen onderscheiden vier hoofdgroepen, gebaseerd op bepaalde verschillen in de taal. Sommige van deze verschillen zijn klankveranderingen in de woordenschat, soms op basis van leenwoorden.

De Vlach dialecten worden gekenmerkt door een groot aantal leenwoorden uit het Roemeens en ook door een aantal typische klankveranderingen en werkwoordverbuigingen. Ruim 200 jaar geleden werden ze in een klein gebied gesproken, meestal door slaven. Tegenwoordig worden Vlach dialecten overal gesproken. In Nederland zijn Lovari sprekers van deze groep. Hun dialect kent ook vele Hongaarse leenwoorden. Een tweede, relatief kleine groep zijn de centrale dialecten, gesproken in Slowakije, Oekraïne, Oostenrijk, Slovenië en Hongarije. Sprekers van deze groep hebben zich nauwelijks in Nederland gevestigd. Balkan dialecten worden vooral gesproken in voormalig Joegoslavië en Griekenland, waar overigens ook Vlach dialecten voorkomen, vaak in dezelfde steden. Ten slotte is een conglomeraat van dialecten te onderscheiden waarover de experts het niet geheel eens zijn. Dit zou het noordelijk conglomeraat kunnen worden genoemd. Volgens sommigen omvat het alle dialecten van Finland tot Zuid-Italië en van Wales tot Noord-

Rusland. Anderen zien hier liever twee groepen, noord en noordoost, en een aantal 'isolaten' dat niet goed in de indeling zou passen (Havati in Slovenië, Welsh Romani, Spaans Romani, Zuid-Italië). In recente jaren is vooral dankzij het *Romlex*-woordenschatproject en het Romani *morphosyntaxis*-project, dat de grammatica heeft gedocumenteerd van tientallen dialecten van heel Europa, veel duidelijk geworden.

Nederland

Welke dialecten worden in Nederland gesproken? In de eerste plaats natuurlijk het Sinti, een noordelijk dialect, dat sinds de tweede helft van de negentiende eeuw (weer) in Nederland gesproken wordt. Waarschijnlijk zijn alle Sinti in het begin van de achttiende eeuw verjaagd uit Nederland of gedood. Sinti uit Duitsland en Frankrijk vestigden zich later weer in Nederland. Pas vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw reisden verschillende nieuwe groepen Roma en Sinti door Nederland, maar zij hebben zich slechts zelden blijvend gevestigd (Lucassen 1990). Velen van hen waren gedurende een aantal eeuwen slaven en lijfeigenen geweest in en rond wat nu Roemenië is. Na de afschaffing van de slavernij – en soms al ervóór – trokken ze door Europa en werden iconen voor het zogenaamde nomadische zigeunerleven. In 1868 kwamen vanuit Hongarije en de Balkan groepen kopersmeden (Kalderasj) en berenleiders aan in Nederland. Ook paardenhandelaren (Lovari) kwamen naar Nederland. Sommige uit Hongarije afkomstige musici en paardenhandelaren, zoals de familie Petalo, waren daarbij. Een deel van hen werd echter het land uitgezet (Lucassen 1990). In 1944 werd een groot deel van de Nederlandse zigeuners opgepakt en naar Auschwitz-Birkenau gedeporteerd. Van deze groep van ongeveer 250 personen hebben slechts 55 de concentratiekampen overleefd (De Jong 1969-1991, deel 7, p. 1353), van wie er 30 naar Nederland zouden terugkeren (Sijes e.a. 1979, p. 134). In de jaren zestig waren er onder de gastarbeiders uit de Middellandse Zeegebieden ook Roma, vooral uit Joegoslavië en Spanje, maar hierover is verder weinig bekend. De Roma die in de jaren zeventig naar Nederland kwamen (zie Willems & Lucassen 1990), worden soms 'buitenlandse zigeuners' genoemd, in tegenstelling tot zigeuners die al langer in Nederland wonen, zoals de Sinti. Deze nieuwelingen behoren grotendeels tot de sprekers van de Vlachs Romanes en Balkan Romanes dialecten. In de jaren tachtig en negentig is wederom een aantal families uit het voormalige Joegoslavië naar West-Europa (onder meer Nederland) gekomen.

In de laatste jaren, na de aansluiting van Bulgarije en Roemenië bij de Europese Unie, komen regelmatig Roma naar Nederland (en andere westerse landen) om werk te zoeken. Sommigen vinden werk in de bouw of landbouw, anderen doen los werk, zoals het verkopen van bladen, het inzamelen van lege flessen en het maken van straatmuziek. Weer anderen worden gedwongen te overleven via bedelarij of erger. Als ze Romani spreken, zijn het meestal dialecten van de Vlach en Balkan ondergroepen.

De reis van de Roma uit India naar Europa

Het staat dus volledig vast dat het Romani een Indiase taal is. Maar hoe en wanneer is de taal van India naar Europa gekomen? En is alleen de taal gekomen, of zijn Indiërs naar Europa gekomen met hun taal? Hoewel er nog veel onzekerheden zijn, hebben taalkundigen, bij gebrek aan archeologische gegevens en met alleen fragmentarische informatie van kronieken en dergelijke, de reis kunnen reconstrueren en tot op zekere hoogte kunnen dateren. Door gebruik te maken van kennis van taalveranderingsprocessen van de talen van India kan men afleiden wanneer de voorouders van de Roma nog in contact waren met Indiase talen, en wanneer niet meer. Ook kan men aan de hand van de aanwezigheid of afwezigheid van leenwoorden van bepaalde talen een route reconstrueren. Er zijn leenwoorden, en soms ook andere verschijnselen, van talen van Noord-India, van Iraanse talen, van het Koerdisch en het Armeens, van Kaukasische talen en van het Grieks. Deze kunnen worden geïnterpreteerd als het resultaat van een migratieroute van één groep, omdat dezelfde woorden uit die talen gebruikt worden in alle Romani dialecten. De afwezigheid van Arabische woorden toont aan dat de Roma door West-Azië gereisd moeten hebben vóór de verspreiding van de islam, die met het gebruik van het Arabisch gepaard ging (voor meer informatie, zie Bakker & Monrad 2011).

Eenmaal in Europa bevatten de dialecten geen vaste kern meer, maar bepaalde dialectclusters zijn vaak gekenmerkt door gedeelde leenwoorden. Zo kan men ook binnen Europa vaak migraties reconstrueren via leenwoorden.

Genetisch onderzoek van de laatste twintig jaar, gepubliceerd in vele honderden artikelen in medische en biologische tijdschriften, heeft nu ook bevestigd dat niet alleen de taal, maar ook de Roma bevolking

zonder twijfel uit India afkomstig is, waarvandaan ze vermoedelijk zo'n duizend jaar geleden vertrok. Ook de door taalgeleerden voorgestelde migratie door het zuidelijke Perzische taalgebied is bevestigd in genetisch onderzoek. Bakker (2009, 2012) vat een aantal van deze genetische studies samen en bespreekt de methodologische uitdagingen en de taalkundige implicaties.

Kortom, het idee van een geheimtaal en het ontstaan van een nieuwe etnische groep in Europa door stigmatisering is door taalkundig en genetisch onderzoek onderuitgehaald. Roma en Sinti vormen een etnische groep, met een grote geografische en culturele diversiteit.

Van mondeling tot schriftelijk Romani

Roma vertellen graag dat Romani een mondelinge taal is. Dit is natuurlijk het geval voor elke taal, met uitzondering van uitgestorven talen: het aantal geschreven woorden is een fractie van de gesproken woorden in elke taal. Maar als we Romani als schrifttaal vergelijken met het Nederlands of, beter nog, het Deens of Catalaans, beide met ongeveer evenveel sprekers als het Romani (ca. 5 miljoen), zijn er erg weinig boeken in het Romani. We schatten dat er tussen de 1.000 en 2.000 gedrukte boeken zijn in het Romani, terwijl er alleen al in 2012 bijna 7.000 boeken in het Catalaans gedrukt werden. Het aantal gedrukte boeken in Romani is enorm toegenomen in de laatste twintig jaar, en dat is een nieuwe ontwikkeling. De boeken in het Romani omvatten een breed scala van onderwerpen: poëzie, historie, literatuur (zowel vertaald als origineel), kookboeken, abc-boeken, kinderboeken, fabels, traditionele overleveringen, holocaustliteratuur, grammatica's, schoolboeken, wiskundeboeken, religieuze literatuur (inclusief de Koran en de Bijbel), politieke geschriften, enzovoort.

Romani wordt bijna altijd met hetzelfde alfabet geschreven als de meeste West-Europese talen, soms ook in gebieden waar een ander schrift in gebruik is voor de landstaal, zoals Macedonië en Bulgarije. Het ontwikkelen van een geschreven vorm van een taal die in zoveel verschillende landen gesproken en geschreven wordt, vergt extra inspanning. Regelmatig zijn er initiatieven voor de standaardisering van Romani, soms genomen op regeringsniveau, nationaal of Europees, maar veelal zijn het Roma die met voorstellen komen. Vaak gaan schrijvers hun eigen gang, geïnspireerd door een andere schrifttaal, en

er ontstaan spontaan normen die tot een bottom-up standaardisering leiden. Een extra impuls voor spontane schrijfwijzen is de snelle uitbreiding van elektronische communicatie en sociale media, die schijnbaar door vele Roma en Sinti gebruikt worden voor sociale contacten, informatie-uitwisseling, het delen van opnames van eigen muzieknummers en voor bruiloften en andere familiefeesten. Mondeling en schriftelijk commentaar is vaak in het Romani.

De politieke status van Romani

De politieke erkenning van Romani als minderheidstaal is pas na 2000 goed op gang gekomen. In sommige Scandinavische landen heeft het Romani de status van minderheidstaal. Dat betekent bijvoorbeeld dat kinderen, onder bepaalde voorwaarden, recht hebben op moedertaalonderwijs, dat er programma's op radio en tv worden uitgezonden en dat men publicaties in de taal stimuleert, en deze activiteiten economisch steunt. Ook Macedonië heeft het Romani erkend, en er zijn gemeenten waar Romani een van de officiële talen is en in politieke discussies wordt gebruikt. In Finland is de taal zelfs grondwettelijk erkend.

De erkenning van minderheidstalen in Europa werd vooral mogelijk gemaakt door de aanneming van het zogeheten *Europees Handvest voor regionale talen of talen van minderheden* in de Raad van Europa. Daarin werden regeringen uitgenodigd om de mogelijkheden voor erkenning van niet-officiële talen binnen de landsgrenzen te onderzoeken. Ook werd de mogelijkheid geboden om talen te erkennen die niet begrensd zijn tot bepaalde streken. Fries bijvoorbeeld bestrijkt als taal een groot deel van Friesland, en is dus een regionale taal. Het Stadfries of 'Stedsk' is daarentegen een taal die niet regionaal is, omdat het alleen in de steden van Friesland gesproken wordt. Daar de Sinti en Roma overwegend verspreid leven over een aantal locaties, is Romani bijna altijd een niet-regionale taal.

De landen met een Romanisprekende minderheid van enige omvang die het verdrag hebben ondertekend en geratificeerd, hebben bijna allemaal het Romani erkend, inclusief Nederland. Kroatië is een uitzondering.

Versillende programma's op Europees niveau ter verbetering van de sociale positie van Roma hebben ook invloed op de status en verspreiding van hun taal. Deze zijn deels geïnspireerd door eerdere privé-initiatieven. Het gaat met name om niet-gouvernementele organisaties voor Roma, opgericht door George Soros. Zijn stichtingen hebben vele Roma de mogelijkheid gegeven een bestuurlijke baan te vinden, en ze hebben het drukken van

honderden boeken gefinancierd, waaronder een aanzienlijk aantal in Romani.

Tot slot

Het Romanes, de taal van de Sinti en Roma, is zonder enige twijfel afkomstig uit India. Ook de voorouders van de huidige Roma en Sinti zijn ongeveer duizend jaar of langer geleden uit Zuid-Azië vertrokken. Aanvankelijk als edellieden onthaald, zijn zij en hun taal aan vervolging blootgesteld. Het Romani is een kleine minderheidstaal met waarschijnlijk minder dan 10.000 sprekers in Nederland, maar wel een taal met een grote vitaliteit. Het feit dat de Roma al meer dan duizend jaar vasthouden aan hun minderheidstaal, duidt op de sterke rol die de taal speelt voor de etnische identiteit van de Roma en Sinti. De taal is op Europees niveau erkend als minderheidstaal, en ook de meeste EU-landen hebben via verdragen vormen van steun en erkenning van de taal geboden. De waardering voor hun taal staat ook in verband met de erkenning van de Roma en Sinti als een etnische minderheid. In tegenstelling tot wijdverbreide opvattingen zijn ze geen groep die gekenmerkt wordt door een bepaalde levensstijl, met een reislust, uiterlijke kenmerken en bepaalde vormen van levensonderhoud. Er zijn bijvoorbeeld alleen al in de taalwetenschap vier professoren die Roma zijn. In dit verband moet ook worden opgemerkt dat Roma en Sinti geen nomaden zijn (met zeldzame uitzonderingen). Er zijn natuurlijk Roma en Sinti die in woonwagens wonen, maar het aantal woonwagengedwongen van Nederlandse afkomst is tientallen malen groter dan het aantal Roma en Sinti in stacaravans. 'Roma' betekent overigens 'mensen'.

Literatuur

Bakker 2009

P. Bakker, 'Genetic roots of the Roms', in: H. Kyuchukov (red.), *New studies in Romology*, Sofia: Wini 1837 2009, p. 17-45.

Bakker 2012

P. Bakker, 'Romani genetic linguistics and genetics: Results, prospects and problems', *Romani Studies* (22) 2012, afl. 2, p. 91-111.

Bakker & Monrad 2011

P. Bakker & A. Monrad, 'Roma: Linguistic archaeology of nomads', *AMS-Varia* (53) 2011, p. 35-44.

Fraser 1994

A. Fraser, *De zigeuners*, Amsterdam: Atlas 1994 (uit het Engels vertaald door T. Davids; oorspronkelijke uitgave: *The gypsies*, Oxford: Blackwell 1992).

De Jong 1969-1991

L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, Den Haag: Martinus Nijhoff 1969-1991.

Van Kappen 1965

O. van Kappen, *Geschiedenis der zigeuners in Nederland: de ontwikkeling van de rechtspositie der Heidens of Egyptenaren in de Noordelijke Nederlanden (1420-ca. 1750)* (diss. Utrecht), Assen: Van Gorcum 1965.

Lucassen 1990

L. Lucassen, *'En men noemde hen Zigeuners': de geschiedenis van Kalderasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland, 1750-1944* (diss. Leiden), Amsterdam/Den Haag: IISG/Sdu Uitgevers 1990.

Matras 1998

Y. Matras (red.), *The Romani element in non-standard speech*, Wiesbaden: Harrassowitz 1998.

Matras 1999

Y. Matras, 'Johann Rüdiger and the study of Romani in 18th-century Germany', *Journal of the Gypsy Lore Society* (5) 1999, afl. 9, p. 89-116.

Matras 2002

Y. Matras, *Romani. A linguistic introduction*, Cambridge: Cambridge University Press 2002.

Matras 2010

Y. Matras, *Romani in Britain. The afterlife of a language*, Edinburgh: Edinburgh University Press 2010.

Moormann 1932-1934

J.G.M. Moormann, *De geheim-talen. Deel 1: Een studie over de geheimtalen in Nederland, Vlaamsch-België, Breyell en Mettingen* (+ Bronnenboek) (diss. Nijmegen), Zutphen: W.J. Thieme & Co 1932-1934 (in 2002 herdrukt met inleiding en indexen als: *De geheimtalen. Het Bargoense standaardwerk, met een nieuw, nagelaten deel*, Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij L.J. Veen).

Sijes e.a. 1979

B.A. Sijes, Th.M. de Graaf, A. Kloosterman e.a., *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945*, Den Haag: Martinus Nijhoff 1979.

Turner 1962-1966

R.L. Turner, *A comparative dictionary of Indo-Aryan languages*, Londen: Oxford University Press 1962-1966.

Willems 1995

W. Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner. Zigeuners als studieobject tijdens de Verlichting, de Romantiek en het Nazisme* (diss. Leiden), Utrecht: Van Arkel 1995 (Engelse, enigszins verbeterde (ook m.b.t. Romanes) versie verschenen als *In search of the true gypsy. From Enlightenment to Final Solution*, Londen: Frank Cass 1995).

Willems & Lucassen 1990

W. Willems & L. Lucassen, *Ongevenste vreemdelingen: buitenlandse zigeuners en de Nederlandse overheid, 1969-1989*, Den Haag: SDU 1990.

Wuite 1989

R. Wuite, *Den Haag, zijn zigeuners en hun vervolging*, Den Haag: Warray 1989.

Een kansloze minderheid in de marge?

De sociaaleconomische en politieke positie van de Roma in Europa

P. Vermeersch*

De beelden zijn bekend: troosteloze armoede, vervallen flatgebouwen in sociale woonwijken aan de rand van de stad, bedelende kinderen, onafgewerkte huizen opgetrokken uit golfplaten langs officieel onbestaande wegen. Op bepaalde plekken in Roemenië en Bulgarije wonen mensen op of naast vuilnisbelten, waar ze afval verzamelen en sorteren, en overleven. Wanneer skinheads door Tsjechische provincie-steden marcheren en leuzen van haat scanderen, dan richten ze zich tegen deze kansloze minderheid in de marge. Hoe moeten we dit aanhoudende probleem van extreme marginalisering en discriminatie in Centraal- en Oost-Europa begrijpen? Worden alle Roma overal en altijd maatschappelijk uitgesloten? En wat is het verband tussen de omstandigheden waarin vele van deze mensen leven en hun etnische identiteit?

Hoeveel Roma zijn er, en wie behoort wel en niet tot die groep?

De Roma vormen vandaag de dag een aanzienlijk deel van de Europese bevolking, maar niemand kan zeggen hoe groot hun aandeel precies is. Romaorganisaties en niet-gouvernementele organisaties (ngo's) hebben het meestal over een totaal van ongeveer 8 miljoen mensen (op de website van de Europese Commissie wordt zelfs gewag gemaakt van 10 tot 12 miljoen¹), maar die ruwe schattingen willen nogal eens verschillen van de steevast lagere cijfers uit officiële volks-

* Prof. dr. Peter Vermeersch is als hoogleraar politieke wetenschappen verbonden aan de KU Leuven (www.petervermeersch.net).

1 Zie http://ec.europa.eu/justice/discrimination/roma/index_en.htm.

telling (Liégeois 1994, p. 29; Vermeersch 2006, p. 17). In Roemenië bijvoorbeeld, een land met ruim 21 miljoen inwoners, is volgens de census van 2002 ongeveer 2,5% van de bevolking Roma (535.140 personen), maar onafhankelijke studies geven aan dat het reële cijfer veel eerder in de richting van de 6 of 7% zou kunnen gaan (1,5 miljoen personen).² Schattingen van sommige academici hebben het over 10% (Gheorghe & Liégeois 1995). In het kader van nationale beleidsplannen gericht op sociale inclusie of als deel van activeringsinitiatieven op de arbeidsmarkt worden in bepaalde landen wel pogingen ondernomen om Romagemeenschappen gedetailleerder in kaart te brengen. Overheden gebruiken daarvoor onder meer externe classificatiestandaarden (zie bijvoorbeeld de ‘Atlas van Romagemeenschappen in Slowakije’,³ samengesteld in opdracht van het Slowaaks ministerie van Arbeid, Sociale Zaken en Gezinnen). Maar ook cijfers uit dergelijke rapporten geven slechts een gedeeltelijk, en omstreden, beeld van de omvang van de gemeenschappen waarover het in dit artikel gaat. De cijfers fluctueren om verscheidene redenen. De gebruikte telmethoden zijn vaak erg verschillend (Krizsán 2012). De invulformulieren die bij nationale volkstellingen worden gebruikt, geven bijvoorbeeld niet altijd even duidelijk aan of en hoe inwoners hun etnische identificatie moeten opgeven, en in bepaalde landen, in Spanje bijvoorbeeld, bestaat die ‘etnische optie’ zelfs niet. Uit kwalitatief onderzoek is bovendien gebleken dat veel Roma bang zijn voor de mogelijk nadelige gevolgen van de officiële registratie van hun etnische identiteit, een angst gevoed door herinneringen aan grootschalige controleplannen van autoritaire overheden in het verleden, met als tragisch dieptepunt Duitsland in de jaren dertig. Het naziregime maakte namelijk gebruik van inschrijvingsregisters van lokale overheden, en van zogenaamd neutrale en wetenschappelijke registratieoefeningen van bedenkelijke figuren als de kinderpsycholoog Robert Ritter, om systematische vervolging mogelijk te maken.⁴ In de hoop een herhaling van zulke doemscenario’s te vermijden kiezen veel Roma ervoor zich niet officieel kenbaar te maken als lid van een minderheidsbevolking. Niet alle Roma wonen bovendien in hun land van herkomst, ook dat bemoeilijkt het tellen. De omvang van deze migratie is namelijk niet

2 Zie www.romadecade.org/cms/upload/file/8488_file1_no-data--no-progress-country-findings.pdf, p. 61.

3 Zie www.romadecade.org/cms/upload/file/9653_file2_atlas-romadecade.pdf.

4 Zie www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005482.

zomaar uit de beschikbare officiële cijfers af te leiden. Het gaat hier vooreerst over verschillende vormen van Romamigratie (niet alleen onder arbeidsmigranten uit andere EU-lidstaten bevinden zich Roma, maar bijvoorbeeld ook onder asielzoekers van buiten de Europese Unie, EU). Daarenboven is Roma-identiteit geen administratieve categorie. De officiële gegevens over nieuwkomers, die bijvoorbeeld via gemeentelijke sociale diensten kunnen worden verzameld, bevatten enkel informatie over nationaliteit, niet over etnische achtergrond. Kortom, de cijfers kunnen alleen maar een ruwe indicatie geven van de omvang van de totale Romapopulatie. En ook de term 'totale Romapopulatie' dekt een werkelijkheid die complex is. Het zou namelijk verkeerd zijn de Roma op te vatten als een homogeen volk met één taal, cultuur, etnische achtergrond en herkomstland (Gheorghe 1991; Guy 2001; Petrova 2003).

Dat betekent overigens niet dat de term Roma geen enkele cultuurhistorische basis zou hebben. Aan de hand van onder meer linguïstisch onderzoek wordt sinds de negentiende eeuw aangenomen dat (een deel van) de voorouders van de huidige Romagroepen in Europa afkomstig zijn uit het noorden van India (Matras 2011). Exacte jaartallen, redenen of omstandigheden van hun migratie zijn onbekend, maar er wordt aangenomen dat ze dit gebied tussen de zesde en de elfde eeuw hebben verlaten om via het Midden-Oosten in Europa aan te komen – vanaf de veertiende eeuw op de Balkan, vanaf de vijftiende eeuw in Centraal-Europa. Gezien als ambulante vaklui, boetvaardige bedelaars of publiek amusement moeten ze in bepaalde gebieden gastvrij zijn ontvangen. In andere streken werden ze snel als minderwaardig beschouwd. In Moldavië of Walachije bijvoorbeeld heerste vanaf het midden van de veertiende tot ongeveer halfweg de negentiende eeuw een vorm van Romaslavernij, en ook in latere periodes zijn Roma het slachtoffer geweest van onderdrukking of systematische vervolgingen (Crowe 1995).

Ondanks deze geschiedenis, die groepsvorming onder de Roma dus wel degelijk in de hand heeft gewerkt, zijn de Roma, net als andere 'volkeren', niet simpelweg vast te pinnen op bepaalde genotypische, cultuurhistorische of linguïstische kenmerken. Hun status van 'apart volk' ontleen ze aan een complex web van maatschappelijke ontwikkelingen, waarin officiële ordenings- en classificatiemethoden van overheden een rol spelen, maar ook populaire opvattingen over etnische en raciale verschillen en (pseudo)wetenschappelijke en romanti-

sche zoektochten naar historische nationale grondslagen. Over het tot stand komen van 'zigeuners' als imaginaire homogene categorie, en de rol van (pseudo)wetenschap hierin, gaat bijvoorbeeld het werk van Wim Willems (1995).

De gevolgen van dat complexe maatschappelijke groepsvormingsproces blijven tot vandaag concreet zichtbaar, ook in de meest homogene en afgesloten gemeenschappen in landen als Slowakije of Bulgarije. Hoewel velen zich in de naam 'Roma' kunnen vinden, zijn er ook daar bevolkingsgroepen die zich ervan willen distantiëren (en zich bijvoorbeeld Kalderash of Rudari of nog iets anders noemen), ook al worden ze door de omgeving wel eenvoudigweg als 'zigeuners' gezien. In andere gevallen gaat het om gemeenschappen die zich wel Roma noemen, maar weinig culturele of taalkundige aanknopingspunten vinden bij Romagemeenschappen in andere landen. Dat levert een op het eerste gezicht bijzonder verwarrend plaatje op. Sommige mensen hebben een Roma-afkomst, maar willen zich niet met die naam identificeren; ze huldigen andere opvattingen over hun eigen identiteit. Andere willen zich als Roma profileren, maar worden door anderen níét zo gezien omdat ze bijvoorbeeld niet aan het stereotiepe beeld van de 'zigeuner' beantwoorden.

Misschien nog meer dan andere vormen van etnische identiteit in Europa is Roma-identiteit dus afhankelijk van veranderende en verschuivende identificatiepatronen en gedeelde collectieve ervaringen. Maar door die complexe processen van identiteitsvorming heen is de laatste decennia wel een vrij duidelijk beeld zichtbaar geworden van de sociaaleconomische toestand waarin misschien niet alle maar toch het overgrote deel van de hedendaagse Romagemeenschappen zich bevinden. In verschillende landen waar grote concentraties van deze groepen wonen (in het bijzonder in Roemenië, Macedonië, Bulgarije en Slowakije), bevinden ze zich veruit in de meest kwetsbare positie. Ook onder huidige migrantenpopulaties in het westelijke deel van Europa behoren ze tot de meest gemarginaliseerde en armste groepen.

Een korte schets van de sociaaleconomische en politieke situatie

Armoede en achterstelling

In 2012 publiceerde het United Nations Development Program (UNDP) samen met het Europees Agentschap voor Fundamentele Rechten (FRA) een rapport met resultaten van een bevraging bij 22.203 respondenten in elf Europese lidstaten in gebieden waar veel Roma wonen. De resultaten geven een ontluisterend beeld van de situatie van de Roma in vergelijking met andere groepen van de bevolking. Van de bevraagde Roma bleek ongeveer 90% in huishoudens te leven met een inkomen onder de nationale armoedegrens. Minder dan een derde van de ondervraagde bevolking gaf aan een betaalde baan te hebben. En maar liefst 40% van de respondenten verklaarde deel uit te maken van een gezin waarin ten minste één persoon honger leed (FRA 2012, p. 12).

Dat de achterstelling systematisch is, valt ook af te leiden uit andere (deel)problemen. In Tsjechië komen Romakinderen op basis van bedenkelijke selectieprocedures nog vaak terecht in speciale klasjes of scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking, waar ze vervolgens een grotere groep vormen dan de leerlingen die daadwerkelijk een verstandelijke beperking hebben. De etnische segregatie die op die manier in Tsjechië (en andere landen) al jaren bestaat (klassen en scholen speciaal voor Roma versus zogenaamde 'witte' klassen en scholen), is al meermaals bekritiseerd door mensenrechtenorganisaties en internationale organisaties als de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE) en de Raad van Europa. In november 2007 oordeelde het Europees Hof voor de Rechten van de Mens op basis van artikel 14 van de Conventie voor de Rechten van de Mens dat de Tsjechische overheid Romakinderen in het lager onderwijs discrimineert (de zaak 'D.H. en anderen versus de Tsjechische Republiek'). Hoewel de Tsjechische overheid sindsdien meermaals heeft beloofd dit probleem aan te pakken en op die manier zowel de diversiteit in het onderwijs te vergroten als meer kansen te kunnen bieden voor Roma op de arbeidsmarkt, is in 2014 nog steeds niet veel veranderd aan de situatie. Een positieve uitzondering hier of daar is vaak alleen maar te danken aan de daadkracht van individuele schooldirecteurs of leraren. Andere landen hebben sinds de Tsjechische veroordeling van 2007 bescheiden pogingen gedaan tot desegregatie,

maar ook daar heerst gebrekkige implementatie. Internationale beurs-systemen voor leerlingen of studenten, zoals die van het Roma Education Fund (REF), een initiatief van de landen van het groots opgezette *Decade of Roma Inclusion* (2005-2015) in samenwerking met ngo's als het Open Society Institute, proberen aan deze situatie iets te doen.⁵ Momenteel is het REF actief in vijftien landen en heeft het in de afgelopen tien jaar ongeveer 5.000 Romaleerlingen en -studenten ondersteund. Het REF kan zonder twijfel mooie resultaten voorleggen, maar het beursstelsel kan uiteraard maar een fractie van het totale aantal Romakinderen en -jongeren uit achtergestelde gezinnen bereiken. Verbetering op grote schaal zal pas mogelijk zijn als nationale overheden hun onderwijssystemen grondiger hervormen. Kortom, de marginalisering waar veel Roma mee te maken hebben, is meer dan alleen een probleem van armoede en werkloosheid, en kan dus moeilijk 'geïsoleerd' worden aangepakt. Het is geworteld in diepgaande structurele problemen als ongelijke kansen, bijvoorbeeld in het onderwijssysteem, en in bredere maatschappelijke kwesties, zoals discriminatie en racisme.

Discriminatie en racisme

Sociologisch onderzoek over de zogeheten *disreputable poor* toont aan dat gemarginaliseerde en arme minderheden vaak moeilijk uit hun sociale positie kunnen geraken, omdat ze niet alleen de armoede zelf, maar ook een maatschappelijk 'stigma' moeten bekampen (Link & Phelan 2001). Dat wil zeggen dat de toestand waarin deze groepen zich bevinden, dikwijls wordt begrepen als noodzakelijk verbonden, en zelfs veroorzaakt door, de (etnische of culturele) identiteit van deze groepen.

Veel politici in landen met grote Romapopulaties zijn niet erg geneigd dat beeld bij te stellen. Aan de extreme rechterzijde van het politieke spectrum zijn in verschillende Centraal- en Oost-Europese landen de laatste jaren nieuwe politieke krachten opgestaan die van de Roma regelrechte volksvijanden hebben proberen te maken (Stewart 2012). Hun electoraal succes is vaak vrij beperkt, maar ze vormen wel een belangrijk obstakel voor constructief debat over de positie van de Roma. Bovendien functioneren ze als katalysator voor kleine maar

5 Zie www.romaeducationfund.hu.

gewelddadige groepen extremisten die Roma bedreigen of aanvallen. In sommige gevallen zijn dat geüniformeerde milities die over straat marcheren en verklaren dat ze dat doen om de 'eigen' bevolking te beschermen. Sensationele berichtgeving over de vermeende toename van 'Romacriminaliteit' beïnvloedt de *vox populi* en de door extremisten opgezweepte gemoederen. Ongeveer de helft van de bevroegde Roma in het eerder geciteerde onderzoek van het UNDP en het FRA verklaarde in de laatste twaalf maanden voor de enquête het slachtoffer geweest te zijn van discriminatie (FRA 2012).

Deze vormen van discriminatie en racisme zijn moeilijk te bestrijden als ook buiten kringen van extreemrechts – bijvoorbeeld onder politici van gematigde centropartijen en onder grote delen van een anders vrij gematigd kiezerspubliek – beschuldigingen voor de sociaaleconomische achterstelling van de Roma resoluut in de richting van de Roma zelf gaan. Het is het soort van etnisch-culturele 'blame the victim'-retoriek dat bekend is van andere mistoestanden (zie bijvoorbeeld de overwegend zwarte bevolking in Amerikaanse gevangenis- en als funest effect heeft dat het de mentale kloof tussen de Roma en andere groepen in de samenleving nog verder vergroot.

Roma-activisten en mensenrechtenorganisaties proberen daarom niet alleen economische achterstelling te bestrijden en discriminatie aan de kaak te stellen, ze trachten ook een nieuw, positief beeld van de Roma naar voren te schuiven. Zie bijvoorbeeld de campagne van enkele ngo's in 2009 onder de titel 'Typical Roma': ludieke filmpjes op het internet van Romajongeren die allerlei clichés ('Bestaat er een manier van dansen die typisch Roma is? Een manier van lopen?') op de korrel nemen.⁶

Sommige Roma-activisten volgen een andere strategie en kiezen er juist voor om de eigen etnisch-culturele achtergrond van de Roma sterker te benadrukken. In sommige gevallen gaat dat gepaard met het formuleren van eisen voor erkenning van de Roma als unieke transnationale minderheid met een eigen cultuur en wortels in de Indiase migratie. Dat poneren van een eigen etnisch-culturele essentie leunt aan bij de strategieën van andere nationalistische minderheidsbewegingen in Europa, al is er ook een belangrijk verschil: bij de Roma zijn er nooit aanspraken op territoriale autonomie. Onder meer vanwege die component valt het Romanationalisme goed bij sommige interna-

6 Zie www.ergonetwork.org/ergo-network/campaigns/typical-roma.

tionale organisaties – de Raad van Europa bijvoorbeeld heeft vroeger al de Roma gedefinieerd als een ‘transnationale, a-territoriale Europese natie’ – maar een positief effect is daar niet meteen uit voortgevloeid. Het idee van een gezamenlijke (Indiase) afkomst kan namelijk ook voor veel problemen zorgen: veel Roma vinden dat zelf een vrij abstract gegeven (ze voelen zich voornamelijk verbonden met het land waarvan ze burger zijn, of waar ze geboren zijn, of nu wonen, en niet met een transnationale of migratie-identiteit), en soms wordt het zelfs gebruikt om de Europese verankering van de Roma in twijfel te trekken; ze worden dan gezien en voorgesteld als etnische ‘indringers’ in het Europa van de natiestaten.

De exotiserende effecten van het portretteren van Roma als een ‘niet-Europees volk’ van ‘culturele buitenstaanders’, ‘nomaden’ en ‘eeuwige migranten’ werden in de jaren zestig en zeventig al aan de orde gesteld, bijvoorbeeld in het werk van Judith Okely (1983) over de zogeheten ‘Traveller-Gypsies’ in het Verenigd Koninkrijk. Maar die effecten zijn in recente jaren in Oost-Europa nog zichtbaarder geworden. De gebieden waar veel Roma wonen – getto’s, vluchtelingenkampen, sociale woningen, voormalige industriële sites, het verpauperde platteland – worden steeds meer getypeerd als plekken van uitzondering, als gebieden dus waar een uitzonderingsbeleid kan en moet worden gevoerd, waar andere maatregelen en wetten kunnen of moeten gelden. Met andere woorden, het idee dat de Roma ‘anders’ en ‘uitzonderlijk’ zijn, dreigt een realistische visie op de maatschappelijke werkelijkheid te vertroebelen. Op den duur wordt deze bevolking niet meer gezien als inherent deel van de maatschappij waarin ze leeft. Ze worden juist buiten de normale orde gezet, en eenmaal daar ondergebracht worden ze nog sneller het voorwerp van xenofobie.

Een voorbeeld zijn de verkiezingscampagnes van de extreemrechtse partij Jobbik in Hongarije. Die partij heeft de Roma meermaals doelbewust geportretteerd als migranten die nergens thuishoren, ‘buitenstaanders’ van de Hongaarse natie, én als oorzaak van een hele rits problemen – economische terugval, onveiligheid, toenemende criminaliteit – waar dan kennelijk enkel ‘de Hongaren’, en schijnbaar niet de Hongaren die ook Roma zijn, onder te lijden hebben.

Migratie en activisme

Wat proberen Roma zelf aan deze toestand te doen? Sommigen kiezen voor een exitstrategie en migreren naar oorden waar ze verwachten dat de omgeving minder vijandig zal zijn, of waar ze hopen makkelijker een aanvaardbaar niveau van materiële welvaart te kunnen verwerven. De migratie van Roma binnen de EU is tot nu toe vrij beperkt gebleven. De stijgende immigratie uit de Midden- en Oost-Europese landen die sommige westelijke EU-landen in 2010 en 2011 kenden, is voorbij; in Nederland is er de laatste jaren sprake van een daling.⁷ Bovendien zijn de meeste Oost-West-migranten binnen de EU Poolse burgers en onder hen zijn weinig of geen Roma terug te vinden. De eerder beperktere groepen Romamigranten uit landen als Slowakije, Roemenië of Bulgarije vallen vaak wel meer op dan andere migranten. Hun grotere armoede en hun sterke interne samenhang (voor veel Roma die willen migreren zijn informele netwerken en familiebanden belangrijke hulpbronnen) maken hen makkelijk identificeerbaar voor de media, die vervolgens vaak een problematisch beeld van hen ophangen (Nacu 2012). Op die manier is ook in de landen van aankomst een makkelijke associatie ontstaan tussen Roma-identiteit en criminaliteit, en veel Roma worden bij aankomst geconfronteerd met een nieuwe versie van het stigma waar ze in de thuislanden ook al mee te kampen hadden.

Protest tegen discriminatie en stigmatisering is natuurlijk ook een optie, en op dat vlak zijn naast veel mensenrechtenorganisaties ook vrij veel Roma-activisten en Romapolitici actief. De Roma zijn dus niet alleen een studieobject, en niet alleen een onderwerp van beleid, ze proberen zelf ook een rol van betekenis te spelen in de maatschappij en bij het tot stand komen van beleid. Helaas is het succes van die politieke beweging voorlopig erg relatief. Dankzij speciale vertegenwoordigingsinstituten of initiatieven voor zeggenschap voor minderheden zijn in verschillende landen Roma terug te vinden in adviesposities (Vermeersch 2014). Maar in de reguliere nationale politieke instellingen zijn ze overal sterk ondervertegenwoordigd. De laatste jaren is er wel een voorzichtige positieve trend merkbaar in sommige regio's, steden en gemeenten. In Slowakije, bijvoorbeeld, stonden in de gemeenteraadsverkiezingen van 2006 meer dan 1.600 Roma op

7 Zie www.cbs.nl/NR/rdonlyres/3E1D543F-B1A9-4B6A-BCB3-92FA3B0D97B9/0/pb13n007.pdf.

lokale verkiezingslijsten, van wie er 220 ook daadwerkelijk werden verkozen. Dat was een stijging in vergelijking met voorgaande verkiezingen. In Roemenië werden in 2012 ongeveer 160 raadsleden verkozen die zich duidelijk als Romapolitici profileerden. In Hongarije en Bulgarije zijn de cijfers opmerkelijk lager (OSCE/ODIHR 2013).

Het zou verkeerd zijn om hieruit af te leiden dat Roma gewoonlijk weinig aan het politieke leven participeren. De data van de Roma Pilot Survey van het FRA (2012) laten zien dat het geen kwestie is van apathie. In landen als Bulgarije, Griekenland, Slovaakse en Hongarije gaat meer dan 70% van de geïnterviewde Roma stemmen, en in Roemenië stijgt het cijfer zelfs tot boven de 80%. Toch zijn er weinig tot geen goed ontwikkelde Romapartijen, en niet-etnisch gedefinieerde politieke partijen zijn doorgaans weinig geneigd om Romakandidaten in hun rangen op te nemen. De Roma worden dus wel vaak aangesproken als kiezer, maar die electorale mobilisatie leidt niet tot vertegenwoordiging.

Als er al sprake is van een Romabeweging, moeten we dat toch voornamelijk gaan zoeken in de wereld van de *civil society*: burgerorganisaties die al dan niet met de steun van internationale donoren projecten ontwikkelen die Roma steunen op het vlak van antidiscriminatie, media (eigen websites, sociale media of persagentschappen), huisvesting, armoede en onderwijs. De laatste jaren zijn ook vrij krachtige internationale netwerken van Romaorganisaties ontstaan die gehoor vinden bij internationale en Europese instellingen. Prominente voorbeelden zijn het European Roma and Traveller Forum (ERTF),⁸ het European Roma Grassroots Organization Network (ERGO Network),⁹ de European Roma Policy Coalition (ERPC)¹⁰ en het European Roma Information Office (ERIO).¹¹

Reacties van nationale en Europese overheden

Internationale ngo's en EU-instellingen hebben de afgelopen jaren op verschillende momenten het gebrek aan een goede bescherming voor de Roma benadrukt, onder meer in het kader van het EU-uitbreidings-

8 Zie www.ertf.org.

9 Zie www.ergonet.org.

10 Zie <http://romapolicy.eu>.

11 Zie www.erionet.eu.

beleid (Vermeersch 2002). Ze hebben op dat vlak de druk op nationale regeringen in Centraal- en Oost-Europa zo veel mogelijk trachten op te voeren. Bepaalde landen hebben als reactie daarop inderdaad hun minderhedenbeleid hervormd en nieuwe instellingen voor minderhedenvertegenwoordiging ontwikkeld. Hongarije kent sinds de vroege jaren negentig bijvoorbeeld een vrij uitgebreid systeem van minderhedenraden die (beperkte) bevoegdheden hebben op het vlak van cultuurbeleid (Kovats 2000). Andere landen organiseerden adviesraden waarin Roma zetelen of richtten een deel van het sociaal beleid specifiek op het verbeteren van de levensomstandigheden van de Roma. De minderhedenrechten die in sommige landen vandaag de dag gelden (zoals eigen lokale bestuursbevoegdheden of onderwijs in eigen taal), moeten in theorie de Romabevolking emanciperen, maar in de praktijk is zo'n emancipatie moeilijk te verwezenlijken zonder verregaande hervormingen op sociaal gebied.

Europese beleidsmakers hebben dit alvast begrepen. Sinds 2004 (de datum van de eerste grote uitbreiding van de EU naar Centraal-Europa) is de aandacht van de EU voor de Roma op twee fundamentele manieren veranderd (Vermeersch 2011). De eerste verandering gaat over het toepassingsgebied: er wordt geen onderscheid meer gemaakt tussen oude en nieuwe lidstaten; van alle landen wordt verwacht dat ze op dat vlak een beter beleid voeren. Maar belangrijker nog is dat het referentiekader is verbreed. De EU wil niet alleen respect voor minderheden en antidiscriminatie bevorderen, wat in de periode voor de uitbreiding van de EU naar Centraal-Europa het geval was. Het Europese beleid richt zich nu ook expliciet op sociale inclusie en maakt duidelijk dat verschillende beleidsvelden (huisvesting, onderwijs, arbeid en gezondheidszorg) van elkaar afhangen en dus het best via een 'geïntegreerde aanpak' benaderd worden. Dat werd duidelijk in de verf gezet in de mededeling van de Commissie van 5 april 2011, een tekst die pleitte voor actie op al deze terreinen via nationale plannen voor Roma-inclusie en voor strikter toezicht door Europa op de implementatie van deze nationale plannen.

De toenemende aandacht van verschillende EU-instellingen, voornamelijk de Europese Commissie, voor de Roma is ook in verband te brengen met de grote onrust onder Europese beleidsmakers over de migratieproblematiek. In het najaar van 2010 tikte Europees commissaris Viviane Reding, toen bevoegd voor Justitie, Fundamentele Rechten en Burgerschap, de Franse overheid op de vingers over Franse

beleidsmaatregelen tegenover Romamigranten (Van Baar 2011). Het Franse uitwijzingsbeleid was er volgens de Commissie op gericht specifieke groepen van Bulgaarse en Roemeense EU-burgers naar hun thuisland terug te sturen en kon daardoor worden opgevat als discriminatoir. De Europese Commissie heeft sindsdien ook regelmatig overlegplatformen georganiseerd, waar mensenrechtenorganisaties en Romavertegenwoordigers hun stem kunnen laten horen over de Europese aanpak en de gevolgen die daaraan al dan niet worden gegeven door de nationale en lokale overheden van de lidstaten (Vermeersch 2012). Op zogeheten 'European Roma Summits' komen onafhankelijke experts, nationale en regionale bestuurders, Europese beleidsmakers en Romavertegenwoordigers uit verschillende lidstaten bij elkaar. De eerste top was in september 2008 in Brussel, de tweede volgde in april 2010 in Córdoba. Daarnaast kwam er een reeks van vergaderingen onder de naam 'Platform voor de inclusie van de Roma'. De bedoeling ervan was om een betere uitwisseling van praktijkervaring ('best practices') mogelijk te maken en een aantal prioriteiten duidelijker uit te tekenen in overleg met experts en Romavertegenwoordigers. De rol van het roterende EU-voorzitterschap bleek hierin tamelijk groot. Van de verscheidene platformvergaderingen die ondertussen zijn gehouden, was vooral de eerste – in 2009, onder Tsjechisch voorzitterschap – belangrijk omdat er consensus werd bereikt over een lijst van tien principes, die sindsdien fungeren als richtsnoeren bij het ontwerpen van beleid rond de sociale inclusie van de Roma ('10 Common Basis Principles of Roma Inclusion'). Andere platformvergaderingen focussen op specifieke beleidsvelden. Onder het Belgisch EU-voorzitterschap in december 2010, bijvoorbeeld, legde de vergadering zich toe op onderwijs. De Europese Commissie speelt bij dat soort vergaderingen de rol van instigator en coördinator: het is niet alleen de bedoeling om nationale overheden aan te zetten meer en beter beleid te voeren, maar ook de verschillende nationale beleidslijnen voldoende op elkaar te laten aansluiten.

Dat soort van Europees disciplineringswerk is uiteraard nuttig en belangrijk, maar het levert niet altijd snel resultaat op. Bovendien is de manier waarop Europa zich het lot van de Roma aantrekt niet altijd gunstig voor de Roma zelf. Het geeft nationale politici bijvoorbeeld de mogelijkheid om de Roma aan de verantwoordelijkheid van de nationale staat te laten ontglippen en hen te portretteren als burgers die niet bij een welbepaalde lidstaat behoren, maar enkel bij de EU, voor

wie dus vooral de Europese instellingen maar moeten zorgen en niet de nationale beleidsmakers.

Besluit

De problematische beelden van Roma-armoede en -uitsluiting blijven voorlopig nog bestaan. Hoewel er stilaan een grotere groep Roma betrokken wordt bij nationale en Europese beleidsvorming en actief is in de Europese *civil society*, slagen Europese en nationale instellingen er voorlopig niet in de ellende te verlichten die heerst op plekken waar Roma het meest geïsoleerd zijn en het ergst te lijden hebben – op (illegale) vuilnisbelten bijvoorbeeld of in verpauperde ‘settlements’. In deze omstandigheden zijn er voor de Roma weinig kansen op een betere toekomst: er zijn onvoldoende hulpbronnen om hen uit de spiraal van marginalisering en generatiearmoede te trekken. De vraag naar grotere inspanningen dringt zich op. Nieuwe vormen van Roma-participatie, krachtdadigere implementatie van Europese beleidsinitiatieven en een sterker nationaal en lokaal sociaal beleid zijn meer dan ooit nodig.

Literatuur

Van Baar 2011

H. van Baar, ‘Europe’s Romaphobia: Problematization, securitization, nomadization’, *Environment and Planning D: Society and Space* (29) 2011, afl. 2, p. 203-212, DOI: 10.1068/d2902ed1.

Crowe 1995

D. M. ADDIN Mendeley Bibliography CSL_BIBLIOGRAPHY
Crowe, *A history of the gypsies of Eastern Europe and Russia*, Londen/New York: I.B. Tauris Publishers 1995.

FRA 2012

EU Agency for Fundamental Rights (FRA), *The situation of Roma in 11 EU member states*, 2012, DOI: 10.2811/76056.

Gheorghe 1991

N. Gheorghe, ‘Roma-gypsy ethnicity in Eastern Europe’, *Social Research* (58) 1991, afl. 4, p. 829-845.

Gheorghe & Liégeois 1995

N. Gheorghe & J.-P. Liégeois, *Roma/gypsies: A European minority*, Londen: Minority Rights Group 1995.

Guy 2001

W. Guy, 'Romani identity and post-communist policy', in: W. Guy (red.), *Between past and future: The Roma of Central and Eastern Europe*, Hertfordshire: University of Hertfordshire Press 2001, p. 3-32.

Kovats 2000

M. Kovats, 'The political significance of the first national gypsy minority self-government in Hungary', *Contemporary Politics* (6) 2000, afl. 3, p. 247-262, DOI: 10.1080/713658366.

Krizsán 2012

A. Krizsán, 'Group self-determination, individual rights, or social inclusion? Competing frames for ethnic counting in Hungary', *Ethnic and Racial Studies* (35) 2012, afl. 8, p. 1392-1408, DOI: 10.1080/01419870.2011.607501.

Liégeois 1994

J.-P. Liégeois, *Roma, Gypsies, Travellers*, Straatsburg: Council of Europe Press 1994.

Link & Phelan 2001

B.G. Link & J.C. Phelan, 'Conceptualizing stigma', *Annual Review of Sociology* (27) 2001, p. 363-385.

Matras 2011

Y. Matras, 'Scholarship and the politics of Romani identity: Strategic and conceptual issues', *European Yearbook of Minority Issues* (10) 2011, p. 211-247.

Nacu 2012

A. Nacu, 'From silent marginality to spotlight scapegoating? A brief case study of France's policy towards the Roma', *Journal of Ethnic and Migration Studies* (38) 2012, afl. 8, p. 1323-1328, DOI: 10.1080/1369183X.2012.689192.

Okely 1983

J. Okely, *The Traveller-Gypsies*, Cambridge: Cambridge University Press 1983.

OSCE/ODIHR 2013

OSCE/ODIHR, *Status Report 2013: Implementation of the Action Plan on Improving the Situation of Roma and Sinti within the OSCE Area. Renewed commitments, continued challenges*, Warschau: OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights 2013.

Petrova 2003

D. Petrova, 'The Roma: Between a myth and the future', *Social Research: An International Quarterly* (70) 2003, p. 111-161, <http://socialresearch.metapress.com/index/9p2qbbpdp26t48uc.pdf>.

Stewart 2012

M. Stewart (red.), *The gypsy 'menace'*, Londen: Hurst & Company 2012.

Vermeersch 2002

P. Vermeersch, 'Ethnic mobilisation and the political conditionality of European Union accession: The case of the Roma in Slovakia', *Journal of Ethnic and Migration Studies* (28) 2002, afl. 1, p. 83-101, DOI: 10.1080/13691830120103949.

Vermeersch 2006

P. Vermeersch, *The Romani movement: Minority politics and ethnic mobilization in contemporary Central Europe*, Oxford/ New York: Berghahn Books 2006, www.berghahnbooks.com/title.php?rowtag=VermeerschRomani.

Vermeersch 2011

P. Vermeersch, 'Europeanisering en de Roma: op zoek naar maatschappelijke inclusie in een nieuwe politieke en institutionele context', *Tijdschrift voor Sociologie* (32) 2011, afl. 3-4, p. 414-436.

Vermeersch 2012

P. Vermeersch, 'The European Union and the Roma: An analysis of recent institutional and policy developments', *European Yearbook of Minority Issues* (9) 2012, p. 341-358.

Vermeersch 2014

P. Vermeersch, 'The Romani perspective: Experiences and acts of citizenship across Europe', in: E.F. Isin & P. Nyers (red.), *The Routledge handbook of global citizenship studies*, Londen/ New York: Routledge 2014.

Willems 1995

W. Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner. Zigeuners als studieobject tijdens de Verlichting, de Romantiek en het Nazisme*, Utrecht: Jan van Erkel 1995.

Tussen eigenheid en aanpassing

Over cultuur en integratie van Nederlandse Roma en Sinti

P. Jorna*

Voor dit themanummer over Sinti en Roma wil ik ‘anders’ schrijven dan ik de afgelopen periode gewoon was te doen.¹ Meer ‘vrij van beleid’ en met als onderwerp: cultuur. Hierover is momenteel immers veel te doen in Europa en in Nederland. Cultuur wordt in relatie tot Sinti en Roma dikwijls geassocieerd met iets waardevols (bijvoorbeeld muziek), maar tegelijk gezien als een obstakel (voor participatie en integratie, bijvoorbeeld in het onderwijs). Al gauw kom je kwalificaties tegen als ‘gesloten’, ‘moeilijk leerbaar’ en ‘integratie mislukt’. Daarbij komt dat cultuur dikwijls als een middel fungeert, als een verklaring voor en tegelijk ter rechtvaardiging van gedrag. En of cultuur nu in stelling wordt gebracht op het gebied van muziek, onderwijs, verwantschap of het recht, Roma en Sinti zijn hierbij niet alleen object (van beleid of onderzoek), maar ook subject: actoren in het dagelijks leven, die aan cultuur vorm en inhoud geven of cultuur ook wel als rechtvaardiging voor gedrag inzetten. Bijvoorbeeld: religie (samenkomsten) of huwelijk (huishouding) gaat vóór school.

Niet alleen in Nederland, maar ook in Europa komen de in de titel van mijn bijdrage vervatte thema's terug. In de smeltkroes van de publieke opinie gebeurt dat tegenwoordig regelmatig met inbreng van de kant van de Roma en Sinti. Zo stelt een onderwijssocioloog uit Roemenië de classificatie van Roma aan de kaak op de website van Open Society Foundations: wie definieert hen en met wat voor effect (Surdu 2014)? Ook in de straten van Europese steden manifesteren Roma en Sinti zich: in de vorm van *flashmobs* om de draak te steken met stereotypen

* Peter Jorna is consultant social inclusion inzake Roma- en Sinti-issues.

1 De auteur schreef eerder over Roma en Sinti (Jorna 2013, 2014a, 2014b) voor *Justitiële verkenningen* (2013), FRANET (2013, 2014) en *Roma Rights Journal* (2014).

en in demonstraties van *Roma Pride*.² Identiteit komt ook in seminars en workshops als thema voor reflectie aan de orde, onlangs nog in vele facetten en met ruimte voor twijfel en discussie in de gepubliceerde bundel *From victimhood to citizenship* (Bíró e.a. 2013).

Nederland piekte tussen 2007 en 2014 in de productie van onderzoek, beleid, projecten en Kamerstukken over Sinti en Roma, met integratie als einddoel. Uit het jaar 2013 noem ik er drie. De Politieacademie legde in opdracht van het ministerie van Veiligheid en Justitie (VenJ) een kennisfundament aan voor professionals die met Roma van doen hebben (Sollie e.a. 2013). Daarnaast voerde het instituut Movisie in opdracht van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) – het departement dat het integratiebeleid coördineert – een Monitor Inclusie Sinti en Roma uit (Briels e.a. 2013). Ten slotte kwam het kabinet in 2013 met een reactie. In een brief naar de Kamer stelt de minister van SZW (voor Integratie) mede namens de andere betrokken portefeuillehouders (Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) en VenJ) dat er een ‘te grote kloof’ bestaat tussen de leefwerelden en opvattingen van sommige groepen Sinti en Roma en andere groepen in de Nederlandse samenleving.³ Een aanzienlijk deel van de Roma en Sinti heeft ‘de Nederlandse kernwaarden (nog) niet verinnerlijkt’, wat het snel inlopen van achterstanden belemmert. Als verklaring voor die kloof wordt de ‘eigenheid van de gesloten cultuur van de Roma en Sinti’ genoemd (ibid.).

Feit is dat het discours over Roma en Sinti momenteel sterk gepolitiiseerd is (*anti-Gypsyism* versus criminaliteit) en normatief geladen (cultuur als rijkdom of als obstakel). Vanuit mijn constatering dat er een teneur bestaat om cultuur van Roma en Sinti aan te voeren als obstakel voor participatie en integratie, zou ik in dit artikel graag nagaan hoe het begrip cultuur een rol speelt in dit vertoog en of er een uitweg is uit deze impasse. Ik doe dat aan de hand van een aantal publicaties en eigen observaties, waarin verschillende aspecten de revue passeren: familiewaarden, man-vrouwverhoudingen, normen over wat onrein is (in relatie tot reinheid), eer/respect (*Pakiv*) en het fenomeen van eigen rechtspraak (*Kris*). Als sociaal-cultureel antropo-

2 Sinds 2010, met de demonstraties in Parijs en Wenen tegen registratie en uitzetting door Italië en Frankrijk, zie je ook in andere steden de genoemde uitingsvormen (Boekarest, Berlijn, Brussel). *Roma Pride* vond dit jaar voor het eerst op 5 oktober plaats in diverse steden.

3 L. Asscher, minister van SZW (en Integratie), Kabinetsreactie Monitor Inclusie, *Kamerstukken II* 2013/14, 32824, 46, p. 2.

loog heb ik geleerd dat een term als ‘cultuur’ ambivalent is en voor meerdere uitleg vatbaar⁴ (Blok 1977, p. 20) – in dit verband versta ik onder cultuur een dynamisch geheel van normen, waarden en voorstellingen, gedeeld door diegenen die deel uitmaken van een bepaalde groep of samenleving. Dit tegenwoordig gangbare cultuurbegrip vond ik terug in de eerdergenoemde publicatie, die mij bij het schrijven van dit artikel inspireerde: *From victimhood to citizenship* (Bíró 2013, p. 10; Gheorge 2013, p. 80).

Kultur

Allereerst geef ik onder de noemer *Kultur* een impressie van een Sintigemeenschap in Duitsland, die naar mijn inschatting veel overeenkomsten vertoont met Sinti in Nederland. Afgelopen zomer zag ik in het Duitse weekblad *Die Zeit* een artikel over een Sintigemeenschap in Hamburg, onder de spannende naam ‘*Emils Ring*’: een multimedia-reportage online over de grootfamilie Weiss, met achtergrondinformatie over Sinti en Roma (Janssen e.a. 2014).⁵ Het artikel opent met Emils zegelring aan diens tappende hand, waarop de paardenkop, het hoefijzer en de zweep als symbolen prijken. Het stuk eindigt met de zinnen: ‘Die Kleider seiner Frau dürfen dann auch verbrannt werden, zusammen mit seinen. Nur den goldenen Ring, den wird ein anderer tragen.’ De journalisten gingen grondig en creatief te werk. Ze lardeerden hun tekst met twee videoclips, een link naar een in 1982 verschenen artikel over dezelfde familie en een serie foto’s bij hen thuis, van kledinggarderobe tot familiealbum.

‘Es muss alles seine Richtigkeit haben’ is het motto van de 86-jarige Emil Weiss, patriarch over 144 mensen in 44 huizen aan de Georgwerder Ring (een luchtfoto van hun woonwijk ontbreekt niet). De familie die haar verblijf in deze omgeving tot aan het jaar 1700 heeft weten te traceren, verruilde dertig jaar geleden de woonwagens voor een huis. Dit proces, met inspraak en al, staat te boek als ‘het Hamburgs modelproject’, met als doel de Sinti beter in de samenleving te integreren.

4 Voorafgaand aan mijn beleidsmatige werkzaamheden met betrekking tot Roma en Sinti (1991-heden) verrichtte ik veldwerkonderzoek naar de herwaardering van etnische identiteit onder Indiaanse gemeenschappen in de Amazone (1983-1990).

5 Ingebouwd is een beweegbare tijdsbalk, met in twaalf luikjes een ‘canon’ van de geschiedenis van Roma en Sinti, een vraag-en-antwoordsessie en een stereotypenkaartspel, beschikbaar op www.zeit.de/zeit-magazin/leben/2014-07/sinti-hamburg-emil-weiss.

Ook was dit huizenproject een blijk van *Wiedergutmachung* voor het leed dat de groep in de nazitijd is aangedaan. Als 13-jarige was Weiss tewerkgesteld in de Hamburgse rubberfabriek. Zijn vrouw Alma overleefde het Poolse concentratiekamp Bełżec. Tot voor kort brachten zij nog elke nacht door in hun woonwagentje achter hun huis. 'Eine richtige Zigeunerfrau', zegt de oude baas wanneer hij over zijn vorig jaar overleden echtgenote spreekt.

De journalisten zijn studenten die hun proeve van bekwaamheid in het leerjaar 2013-2014 hebben afgelegd bij de Journalistenvakschool in Hamburg. Alle zes zijn ze in hun stageperiode goed ontvangen, hebben vele familieleden gesproken en hun ogen goed de kost gegeven. Vele thema's komen aan bod en geen onderwerp blijft onaangeroerd. Weiss vertelt dat hij zich in zijn werkzame tijd toelegde op de paardenhandel en de meeste mannen tegenwoordig de vlooiemarkten afstruinen, in antiek handelen, manden vlechten en schroot inzamelen; hun inkomsten worden aangevuld door een maandelijks uitkering van de gemeente. Vrouwen doen de huishouding en trouwen relatief jong, als zij 17 of 18 zijn, maar tegenwoordig ook wel later. Bij voorkeur doen zij dat met Sinti, al huwt de jongere generatie soms met Duitsers. De oude baas licht toe: 'Wij zijn echte Duitsers, maar we blijven Zigeuners, altijd.' Bij het thema 'huwelijk' komt de gewoonte van het 'weglopen' (verloving) ter sprake en de verplichting om de ouders om toestemming te vragen. Nadat het jonge stel een nacht is weggebleven, zijn ze 'getrouwd'. Het inschrijven bij de burgerlijke stand of kerk is vrijblijvend. Jaarlijks treffen zij verwante Sinti bij het kamperen in de bossen, met groot vuur, muziek en samen vissen.

Ter sprake komen de reinheidsgeboden die aan de orde zijn in de relaties tussen de geslachten: over maagdelijkheid en bij de bevalling, rondom de bereiding en nuttiging van maaltijden, bij kleding, ziekte en dood. Zo is werken in de verpleging of in ziekenhuizen bij de Sinti taboe. Regels tussen ouderen en jongeren dienen te worden gerespecteerd; van oudsher zijn (klein)kinderen het hoogste goed – hoe meer, hoe hoger het aanzien van de familie. Als rechtspreker ziet de oude Weiss op *Richtigheit* toe: het is zijn taak om de familie in toom te houden of op te treden. Hij noemt het voorbeeld waarin een jongeman onlangs vreemdging, wat zijn vrouw hem niet vergaf: er volgde verbanning uit de gemeenschap en een verbod op contact met zijn kinderen. Een pastor komt hieraan niet te pas, want die laten de Sinti's zondags voor de avondmis van buiten hun kring komen. In hun houten

kerkje is de voertaal Duits, net als op school in de stad of met de burgemeester en projectontwikkelaars, al blijft het Romanes hun eerste taal – met nieuwe woorden ter aanvulling op het eigen vocabulaire, of als vervanging van in onbruik geraakte woorden. De laptop fungeert bij de kerkdienst als muzikale bron, in plaats van een orkestje zoals voorheen. Op de eerste rij zappen kinderen op hun smartphone. Deze respectvolle impressie toont dat er sprake is van zowel aanpassing als behoud van eigenheid. Hier lijkt via *Wiedergutmachung* en *Umsiedlung* verwezenlijkt wat Nederland via het minderhedenbeleid trachtte te doen (met de mantra ‘integratie met behoud van identiteit’).⁶ Er lijkt niet direct de eenzijdige conclusie te kunnen worden getrokken dat de cultuur van deze familiegemeenschap het inlopen van achterstanden belemmert; deze schets geeft zo op het oog geen aanleiding om de verwijsindexen en interventiemodellen van de hulpverlening in stelling te brengen.

Hartje cultuur of harde kern?

Ik definieerde cultuur als iets van de desbetreffende gemeenschap zelf, niet als iets wat men van buitenaf aan die groep toeschrijft. Ik ga hier nu dieper op in om te kijken of die aanname wel klopt.

In het bijzonder op het terrein van onderwijs en familieaangelegenheden proberen Nederlandse instanties momenteel achter de voordeur te geraken. Dat betreft dan vooral de Roma, van wie het grootste deel sinds 1977 in Nederland leeft en verspreid over twaalf gemeenten in woonwijken is gehuisvest.⁷ Om bij gesignaleerde problemen, zoals schooluitval, vroege huwelijken en criminaliteit, de achtergronden beter te doorgronden met het oog op mogelijke oplossingen, zien we de laatste tien jaar meer interesse ontstaan voor culturele aspecten. Een eerste voorbeeld hiervan kwam ik in 2006 tegen, een intern document bij de Kinderbescherming dat gebaseerd was op secundaire

6 In Nederland leven naar schatting 5.000 Sinti en Roma op kleine woonwagencentra, verspreid over circa 75 gemeenten (Overbekking 2007, p. 36).

7 In de brief van de minister voor Wonen, Wijken en Integratie (*Kamerstukken II 2008/09, 31700, XVIII, 90*, gepubliceerd op 14 juli 2009) wordt het totaal aantal geschat op 3.000 personen. De eerdergenoemde Roma en Sinti op woonwagencentra (zie noot 5) verbleven al voor de Tweede Wereldoorlog in Nederland.

bronnen.⁸ De strekking hiervan keerde terug in diverse opiniestukken in de media.⁹ Vervolgens ging de stereotiepe teneur via websites een eigen leven leiden. Eerst op Rijnlandmodel onder de titel *Cultuur, gelijkheid: Roma* (15 september 2012), en vervolgens werd het document met veel knippen en plakken omgewerkt tot een ‘onderwijsstandpunt’ van de PVV-woordvoerder in de Eerste Kamer (10 juni 2014). In essentie komt het volgens de krantenkop neer op de stelling: ‘Zigeuner integreert nooit in een andere cultuur’ – er zou een ‘sterk en actueel verband’ bestaan tussen ‘de Roma-cultuur en (onmaatschappelijk) gedrag’. Dat komt, meende de voormalige medewerker van de Kinderbescherming, door de *Sokaša*: het ‘eenzijdig fundamentalistisch gesloten universum van waarden en normen’ van de zigeuners, aldus de briefschrijver. *Gadje*, de niet-zigeuners, kunnen en mogen hieraan ‘nimmer deel hebben, tenzij uit economische motieven’, daar zij als ‘onrein’ worden beschouwd en zo ‘een bedreiging vormen voor de identiteit’. *Sokaša* zou in deze optiek ‘zowel maximale veiligheid en geborgenheid in eigen kring bieden, gebaseerd op een extreem dwingende onderlinge binding, als maximale vrijheid en ongebondenheid verschaffen ten opzichte van (de normen en waarden van) de *gadje*’. Indien dit zo zou zijn, dan zou de cultuur van de Roma inderdaad een fundamentele belemmering vormen voor integratie met de samenleving en het inlopen van achterstanden. Maar ik waag te betwijfelen of dit beeld wel klopt.¹⁰

Wellicht is het goed om te kijken waar de idee van *Sokaša* vandaan komt. De term is ontleend aan een boek van de eerdergenoemde Belgische cultureel-antropoloog (Eycken 2006, p. 45-65).¹¹ Hij beschrijft en interpreteert het veldwerk in verschillende contexten (vooral Slowakije), en licht begrippen toe als de *Kris* (het rechtspreken), de *Compania* (de gemeenschap van meerdere onderling verwante grootfamilies waarmee men al dan niet tijdelijk optrekt of op gezette tijden samenkomt), *Marimé* (wat is onrein in verhouding tot reinheid), *Padziv* of *Pakiv* (eer, respect) en, ja, ook *Sokaša* (leef- en omgangsregels, tradities, gewoonten en basiswaarden van de *Compania*).

8 In 2004 werd dit lijvige document gemaakt, vooral leunend op het in 1994 vertaalde boek *De zigeuners* van Sir Angus Fraser (1928-2001). Op verzoek van de Kinderbescherming adviseerde ik als medewerker van FORUM hierover. Publicatie van dit werk werd tegengehouden, al kwam het wel op intranet (Kinderbescherming).

9 Het betrof hier reacties op eerder gepubliceerde artikelen van Ljujic (2010) en Van Baar (2010). Zie ook het artikel van Van Baar elders in dit themanummer.

10 Zie tevens de artikelen genoemd in noot 8.

11 Het boek bevat een lijst met termen uit het Romanes.

Het is maar de vraag of deze noties, met name de *Kris*, de *Sokaša* en de *Compania*, ook direct gelding kunnen hebben voor de Nederlandse context. In ieder geval leunt het onderzoek van de Politieacademie zwaar op dit werk van Eycken, waarbij de Nederlandse praktijk belicht wordt op basis van interviews met hulpverleners (en geen Roma). In het hoofdstuk over geschiedenis en leefwijzen wijden de onderzoekers een paragraaf aan door hen zo genoemde ‘discutabele thema’s’: morele codes, omgangsregels, de invloed van de gemeenschap, de rolverdeling tussen man en vrouw, het huwelijk, interne rechtspraak, arbeid en inkomen, en onderwijs (Sollie e.a. 2013, p. 38-50). Terecht voorzien zij deze paragraaf van een uitgebreide *disclaimer* in de vorm van kanttekeningen, voorbehouden en het risico van generalisering. Cultuurhistorisch gezien lijken verschijnselen als de interne rechtspraak (*Kris*) weliswaar nog steeds betekenisvol, maar of deze nog een functioneel samenhangend karakter bezitten, valt te betwijfelen. *Kris* speelde bijvoorbeeld een rol in 1996, in de gemeente Ede binnen een lokale gemeenschap van 169 Roma (van Joegoslavische origine en christelijk-orthodox). Volgens de politie intervenieerde een ‘zigeunerrechtbank’ kort nadat een huwelijk was voltrokken, maar maagdelijkheid in het geding was (Van Dinther 1996). Niet alleen deze kwestie diende te worden beslecht, maar ook de kettingreactie van fysiek geweld die daar – in dit specifieke geval – op volgde. Een van beide betrokken families werd toen ‘elders ondergebracht’. Dit voorval overziend, spelen zowel de *Kris* als de gemeente en politie een interveniërende rol. Tegenwoordig zijn overigens ook voorbeelden bekend waarin autoriteiten bij conflictbeheersing expliciet en gepland een beroep doen op de *Kris* en rechtsprekers als intermediairs tussen partijen (Ionescu 2011).¹² Meer recent refereert een student culturele antropologie eveneens aan de tussenkomst van de *Kris* in een relationele kwestie binnen een Romagemeenschap in de gemeente Veldhoven (Janssen 2012, p. 41). In dit geval ging het om families die al meer dan een eeuw in Nederland leven en lid zijn van de pinkstergemeente (Vie et Lumière). Verbanning (van het woonwagencentrum) was hier niet het gevolg van de interventie, constateert de onderzoeker, al had dat strikt genomen wel moeten volgens zijn informant. Deze voorbeelden geven aan dat meerdere en verschillende factoren een rol spelen in een dynamisch proces, zoals sedentarisering, ver-

12 Als voorbeeld van het optreden van de *Kris* binnen een Romagemeenschap: www.callthewitness.net/Testimonies/RomaniKris.

wantschapsregels en -praktijken, religie en relaties met overheden. Maar om te zien of dat anno 2014 in Nederland inderdaad zodanig sterk het geval is, wenden we ons tot wat er in de desbetreffende gemeenschappen zelf omgaat.

Culturele kenmerken en ontwikkelingen bij Roma en Sinti

Binnen de gemeenschappen van Roma en Sinti blijkt niet van een vaste, maar van een veranderende cultuur. Dit komt sterk tot uiting in het fenomeen gedwongen huwelijken. In de hiervoor aangehaalde kwestie in Ede betrof het een gepland huwelijk tussen een meisje van 13 en een jongen van 19 jaar, waartegen het meisje zich verzette.¹³ Dat die weerspanning geen incident betrof, maar dat jonge vrouwen zich steeds vaker niet wensen te voegen in een gearrangeerd huwelijk – zoals men binnen de hulpverlening waarneemt¹⁴ – kan ook worden geïllustreerd met een voorbeeld uit Roemenië.

Een dochter van de ‘Internationale koning van de Roma’ had geweigerd om zich uit te laten huwelijken aan haar beoogde 15-jarige partner en was vervolgens weggelopen tijdens de bruiloft. De dochter kreeg inderdaad bijval van vele kanten – vanuit het Europees Parlement en de Verenigde Naties – wat haar vader van mening deed veranderen: hij hield ‘zijn volk’ voor voortaan de minimale leeftijd van 16 jaar aan te houden.¹⁵ Bij zijn dood op 58-jarige leeftijd en op de daaropvolgende begrafenis werd deze anekdote uiteraard opgerakeld in de media. De man van aanzien, een ‘échte Kalderasha’ (stam van de koperslagers of ketellappers), had een vermogen vergaard met de ontmanteling van fabrieken na de val van het communisme. Hij stond tevens bekend als een trouwe voorganger van de pinkstergemeente, met een eigen kerkgebouw. Niet in de laatste plaats memoreerde men

13 Anno 2014 komen dergelijke vroege huwelijken ook in Nederland nog voor. Tijdens de hoorzitting van de vaste Tweede Kamercommissie voor Sociale Zaken en Werkgelegenheid (29 september 2014) kwam de gemeente Ede in verband hiermee ter sprake. Over de omvang van dit verschijnsel zijn geen cijfers bekend.

14 Deze informatie is afkomstig van een Nederlandse politieagente bij een landelijk overleg over Romatienermoeders. Defense for Children consulteerde bij deze gelegenheid diverse partijen over de identificatie van en bescherming tegen kinderhandel (30 juni 2014).

15 De onrust over het huwelijk van Roemeense ‘zigeunerkinderen’ was even wereldnieuws. Zie o.a. ‘Onrust over huwelijk Roemeense zigeunerkinderen’, *Trouw* 2 oktober 2003.

zijn veranderde opvatting over het huwelijk en zijn inzet voor het onderwijs.¹⁶

In mijn inleiding noemde ik het boek *From victimhood to citizenship*.¹⁷

Wat me boeide was in de eerste plaats de titel, die kan worden gelezen als een oproep aan de Roma en Sinti, maar ook als een ontwikkelingsproces. De gebruikte termen slachtofferschap en burgerschap hoeven elkaar net zomin uit te sluiten als die in de titel van dit artikel (eigenheid en aanpassing). Ook bijzonder is dat zoveel internationaal vermaarde wetenschappers, consultants en activisten – van diverse afkomst (Roma, Sinti en *gadje*) – hebben bijgedragen aan het boek. Zij wisselen vrijelijk en kritisch met elkaar van gedachten, ook over de vraag wat die ‘culturele eigenheid’ is en of die te verzoenen valt met kernwaarden in de bredere samenleving of de rechtsstaat. Man-vrouwverhoudingen, criminaliteit, bedelen, maar ook uitsluiting, activisme, slachtofferschap en *empowerment* worden intensief besproken. Ik noem hier nog twee voorbeelden van kenmerken uit de cultuur die in het boek worden besproken: *Pakiv* (eer en respect) en *shmekeria* (trucjes). Het begrip *Pakiv* verwijst naar het geheel van waarden als geloof, vertrouwen, respect en gehoorzaamheid (Bíró e.a. 2013, p. 16), als onderdeel van de *Sokaša*, hier genoemd de *Romanipen* – het geheel van culturele patronen (Bíró e.a. 2013, p. 80). *Pakiv* bevat elementen om de interne cohesie overeind te houden en die de relaties met *gadje* betreffen. In de mate waarin de interne cohesie van belang is en de verhouding tot de buitenwacht meer afstandelijk, speelt machteloosheid een wezenlijke rol. In verband hiermee introduceren de inleiders een term die oorspronkelijk van buiten de Romacultuur komt en geworteld is in de periode dat zigeuners vogelvrij verklaard waren, op zijn best beschouwd als horigen en in Roemenië zelfs als slaven (formeel tot 1859): *șmecherie* of *shmekeria* (letterlijk: ‘listig, misleidend,

16 ‘Koning der Zigeuners begraven’, *de Volkskrant* 23 augustus 2013. Het begrip ‘Koning’ onder de Roma is omstreden; zo zijn er alleen al in Roemenië minstens drie die een dergelijke titel dragen (zie ook *Trouw* 18 december 2007). In Nederland deed zich een koningskwesie voor in 1964, tussen rivaliserende families, wat de basis vormde voor de eerste Nederlandse pocket over ‘zigeuners’ (Schaap & Bont 1965).

17 De inleiders zijn András Bíró (1925, Bulgarije), een onderzoeksjournalist van Hongaars-Servische afkomst en consultant voor de VN in Mexico en bij de Roma, de Rom Nicolae Gheorghe (1946-2013, Roemenië), socioloog, activist en diplomaat (OSCE), en de Britse socioloog Martin Kovats (Hongarije, 1967), adviseur van de EU.

bedrieglijk'), ofwel een van de manieren om met *gadje* om te gaan.¹⁸ Nicolae Gheorghe noemt een synoniem in de eigen taal, het *Romanes*, namelijk *romani butji*: de 'Roma manier van werken' (Bíró e.a. 2013, p. 40), ook wel omschreven als de gewoonte om bij dienstverlening voor korte tijd *goochem* met klanten om te springen alvorens verder te trekken naar een andere plaats (Gheorghe 2011, p. 10). *Shmekeria*-technieken van 'vleierij en verlakkerij' zijn er niet alleen om materieel voordeel te behalen, maar ook om psychologische genoegdoening te verkrijgen en op gelijke voet te komen met dé machtsfiguur bij uitstek in hun omgeving (Bíró e.a. 2013, p. 16). Terecht stelt Bíró daarbij dat dit aspect een ideaaltypische constructie is, niet uniek of puur cultuur, laat staan etnisch van karakter. Hij noemt het een 'instrument van machtelozen' en kwam dat ook in Mexico tegen.¹⁹

Dit duidt erop dat de mate waarin men zich cultureel 'afsluit' van de omgeving, verbonden is aan de mate waarin men negatief wordt gedefinieerd en bejegend door die omgeving. Dus een stereotype van Roma als een cultureel (onveranderlijk) afwijkende groep die niet wenst te integreren, dreigt een zelfvullende waarheid te scheppen. Daarentegen: een erkenning van verschillen tussen gemeenschappen én van veranderende normen en waarden geeft een voedingsbodem waar een gezond evenwicht kan worden gevonden tussen aanpassing en eigenheid.

Tot slot

Momenteel bestaat de teneur om gedrag en integratie te verklaren uit 'het culturele' ofwel de sfeer van de waarden. Ik vind dat die fixatie op cultuur – zoals ik heb laten zien in een aantal voorbeelden – een valkuil is. Ze herbergt het gevaar in zich dat er minder aandacht uitgaat naar factoren als bijvoorbeeld armoede en afhankelijkheid (van een

18 De herkomst is Jiddisch-Duits. *Mecher*, *Macher* of *ritselaar* (zie www.wordsense.eu/%C8%99mecher/#Romanian). Overigens gebruikt de ARP-politicus en oud-premier Abraham Kuyper (1835-1929) in het verslag van zijn reis rondom de Middellandse Zee een vergelijkbaar woord, maar dan met een magische en feminiene connotatie, namelijk het oud-testamentische woord *guichelarij*: 'in de sterren kijken, de hand lezen' (Kuyper 1907, p. 178).

19 In de Braziliaanse Amazone – binnen de gevestigde patronageverhoudingen tussen 'patroon' en 'cliënt' – bestaat een soortgelijk mechanisme, waarbij het 'indio/caboclo-branco'-begrippenpaar (indiaan-blanke) inwisselbaar is voor de 'zigeuner- *gadje*'-equivalent, met dezelfde impact voor stigmatisering en een negatief zelfbeeld ('listig, misleidend, bedrieglijk').

uitkering, pandjeshuizen of van kredietwoekeraars), gezagsverhoudingen (met de politie, een ambtenaar of Roma en Sinti onder elkaar), onderwijs (startkwalificaties) en toegankelijkheid van de arbeidsmarkt (banen en ondernemerschap). Deze sociale kenmerken zijn vervlochten met culturele kenmerken, en *prime mover* is noch het een, noch het ander (Blok 1977, p. 19). Niet dat het mij in dit artikel te doen was om het kind met het badwater weg te gooien: kennis van cultuur is zeker nuttig voor een beter begrip of als handreiking bij de hulpverleningspraktijk, ook in geval van voortijdige schooluitval, gearrangeerde tienerhuwelijken of andere fricties met de Nederlandse wetgeving. Praktijkwerkers zij aanbevolen nota te nemen van culturele aspecten, maar dan wel als attenderende begrippen (niet meer dan dat), de balans te bewaren tussen betrokkenheid en distantie, en te waken voor een tunnelvisie.²⁰

Ik hoop te hebben getoond dat cultuur niet een onveranderlijk geheel van normen en waarden vormt, maar dat die voortdurend wordt gecreëerd en (her)uitgevonden, mede in interactie met de relevante omgeving. De charismatische denker Nicolae Gheorghe – in 2004 de eerste die de eerdergenoemde gevoelige onderwerpen onder Roma ter discussie bracht – beveelt een herijking aan van eigen kernwaarden als *Romanipen* en *Pakiv*, en wel door aansluiting te zoeken bij of deze te verzoenen met het begrip burgerschap (Gheorghe 2013, p. 137). Hij is op zoek naar een ‘nieuwe taal’. Hij noemt voorbeelden uit de organisatietaal die voor Roma- en Sintisleutelpersonen herkenbaar en werkbaar kunnen zijn, zoals *bottom-up*, *transparency* en *accountability*. Ik zou daaraan toe willen voegen *streetwise* (*shmekeria*). In eenvoudige taal luidt de boodschap voor ‘beide kanten’: werk aan de basis en aan gedeelde verantwoordelijkheden, in een open maar respectvolle dialoog, en wees pragmatisch-realistisch.

Wanneer men wil interveniëren in situaties waarover de afspraak in de samenleving bestaat dat die ongewenst zijn, lijkt het weinig functioneel om puur van buitenaf de cultuur van Roma en Sinti te willen definiëren en stereotyperen. De *native's point of view*, het gezichtspunt van Roma en Sinti zelf, is belangrijk. In Nederland, waar het organisatorisch kader onder Roma en Sinti vergeleken met Hongarije, Roeme-

20 Ik vond in dit geval deze opmerking toepasselijk (Janssen 2012, p. 50): ‘Het gevaar bij het (willen) bestuderen van rituelen bij een populatie zoals de Roma is echter dat je elk gedrag gaat “ritualiseren”; er verklaringen voor zoeken die de handeling groter maken dan ze is. Automatisch ga je op zoek naar bevestiging voor hetgeen de grote auteurs geschreven hebben.’

nië of Tsjechië smaller en minder zichtbaar is in het publieke domein, zou je wensen dat Roma en Sinti zelf zich meer uitspreken over wat zij als uitdagingen zien en wat voor boodschap zij hebben voor eigen kring. Voor beleidsmakers en hulpverleners komt het erop aan om actief kennis te nemen van de belevingswereld. Een positief voorbeeld van dat laatste is de poging daartoe van Movisie met de nulmeting van de Monitor Inclusie. Eerder deed het Trimbos-instituut dat onder Romateenagers – hoe zou het hen vijf jaar later vergaan (Van der Veen e.a. 2012)?

Het zou goed zijn als deze boodschap door zou werken in de benadering door de overheid – dat blijkt niet vanzelfsprekend te zijn. Een zorgvuldiger benadering zou dan niet hoeven te leiden tot de generaliserende opvatting van de overheid dat Roma en Sinti vooral een probleem vormen en zich de Nederlandse waarden nog onvoldoende hebben eigen gemaakt, en daarmee zelf de oorzaak zijn voor hun sociale achterstand. Een dergelijke eenzijdige en negatieve nadruk op ‘de eigen cultuur’ zal de Roma in een hoek duwen en daarmee weerstand oproepen, hetgeen een bijdrage levert aan het probleem van sociale achterstand, en niet aan de oplossing ervan.

Literatuur

Van Baar 2010

H. van Baar, ‘Europa moet Roma beter beschermen’, *de Volkskrant* 11 september 2010.

Bíró e.a. 2013

A. Bíró e.a., ‘The price of Roma integration’, in W. Guy (red.), *From victimhood to citizenship, the path of Roma-integration. A debate*, Boedapest: Central European University Press 2013, p. 8-39.

Blok 1977

A. Blok, *Antropologische perspectieven*, Muiderberg: Coutinho 1977.

Briels e.a. 2013

B. Briels, T. van der Heijden, M. Ploegmakers e.a., *Monitor Inclusie: nulmeting. Ervaringen en opvattingen van Roma, Sinti en professionals over de sociale inclusie van Roma en Sinti op de domeinen onderwijs, arbeid, wonen, gezondheid en veiligheid*, Utrecht: Movisie 2013.

Cottaar 1996

A. Cottaar, *Kooplui, kermisklanten en andere woonwageneigenaren. Groepsvorming en beleid 1870-1945*, Amsterdam: Het Spinhuis 1996.

Van Dinther 1996

M. van Dinther, 'Politie waar-
schuwt zigeunergemeenschap
Ede', *de Volkskrant* 15 maart
1996.

Eycken 2006

M. Eycken, *Roma-zigeuners.
Overlevingsstrategieën in een
industriële samenleving*, Leuven:
Acco 2006.

Fraser 1994

A. Fraser, *De zigeuners*, Amster-
dam/Antwerpen: Atlas 1994.

Gheorghe 2011

N. Gheorghe, 'Executive sum-
mary', in: B. Koltermann &
C. Ajder (red.), *Conference on
European policies and Roma*,
Luxemburg: Institute for Euro-
pean and International Studies
2011, p. 10.

Gheorghe 2013

N. Gheorghe, 'Choices to be
made and prices to be paid:
potential roles and consequences
in Roma activism and policy
making', in: W. Guy (red.), *From
victimhood to citizenship, the
path of Roma-integration. A
debate*, Boedapest: Central Euro-
pean University Press 2013,
p. 40-97.

Janssen 2012

M. Janssen, *Rituelen en reinheid.
De Roma in Veldhoven*, Tilburg:
Universiteit Tilburg 2012.

Jorna 2012

P. Jorna, 'Active citizenship/
rights awareness', in: *Country
thematic studies on the situation
of Roma*, Rotterdam/Wenen:
Art1/FRA 2012, p. 34-40.

Jorna 2013

P. Jorna, 'Roma-migratie in
Europa vanuit Nederlands per-
spectief', *Justitiële verkenningen*
2013, afl. 6, p. 92-113.

Jorna 2014a

P. Jorna, 'Migration in Europe.
The Dutch case of boundary set-
ting', *Roma Rights Journal* 2014,
afl. 1.

Jorna 2014b

P. Jorna, 'Roma integration', in:
*FRANET 2013. Contribution to the
Annual Report 2013, the Nether-
lands*, Rotterdam: Art1 2014,
hoofdstuk 7, p. 80-95.

Kuyper 1907

A. Kuyper, *Om de oude wereldzee,
deel I. Het Aziatisch gevaar.
Rumenie. Rusland. De zigeuners.
Het Joodsche probleem. Constan-
tinopel. Klein Azie. Syrie. Het Hei-
lige Land*, Amsterdam: Van Hol-
kema & Warendorf 1907,
[https://archive.org/details/
omdeoudewereldze01kuyper](https://archive.org/details/omdeoudewereldze01kuyper).

Ljujic 2010

V. Ljujic, 'Praat niet over "de"
Roma-cultuur, laat gewoon het
recht spreken', *NRC Handelsblad*
28 augustus 2010.

Lucassen 1990

L. Lucassen, *En men noemde hen zigeuners. De geschiedenis van Kaladarsch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland (1750-1944)*, Den Haag: IISG/Sdu Uitgevers 1990.

Overbekking 2007

J. Overbekking, *Sinti en Roma in Nederland, een inventarisatie*, Den Bosch: Stichting Zet/SRSR 2007.

PVV 2014

M. Faber, *Ending discrimination against Roma children*, Den Haag 2014, www.pvveerstekamer.nl/item/631-ending-discrimination-against-roma-children.

Rijnlandmodel 2012

Cultuur, gelijkheid: Roma. Achtergrond, sociologie, Rijnlandmodel 2012, www.rijnlandmodel.nl/achtergrond/sociologie/cultuur_gelijkheid_roma.htm.

Schaap & Bont 1965

D. Schaap & W. Bont, *Het volk van Koka Petalo. De zigeuners in Europa*, Amsterdam: Arbeiderspers 1965.

Sollie e.a. 2013

H. Sollie, V. Wijkhuijs, W. Hilhorst, R. van der Wal & N. Kop, *Aanpak multi-problematiek bij gezinnen met een Roma-achtergrond. Een kennisfundament voor professionals*, Den Haag: Boom Lemma uitgevers 2013.

Surdu 2014

M. Surdu, 'Who defines Roma?', in: *Voices, Grantee Spotlight*, Boedapest: Open Society Foundations 2014, www.opensocietyfoundations.org/voices/who-defines-roma.

Van der Veen e.a. 2012

C. van der Veen, M.C. de Jonge, S. van Oorspronk & K. Curie, *Roma en schoolverzuim. De situatie (waar, waarom en wat te doen) van schoolverzuim en -uitval bij Roma-meisjes in het voortgezet onderwijs in Nederland*, Utrecht: Trimbos-instituut 2012.

Willems 1995

W. Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner. Zigeuners als studieobject tijdens de Verlichting, de Romantiek en het Nazisme*, Utrecht: Van Arkel 1995.

Participatie, veiligheid en beeldvorming van Romaminderheden

Een kritische reflectie op het Nederlandse beleid

H. van Baar*

Sinds de val van het communisme is er in toenemende mate aandacht voor de positie van Romaminderheden in Europa, ook in de wetenschappelijke literatuur en in interdisciplinair onderzoek. Dat geldt vooral voor Centraal- en Oost-Europa en West-Europese landen met grote Romaminderheden en significante migrantenpopulaties, zoals Spanje, Italië en Frankrijk. Er is echter nauwelijks wetenschappelijke reflectie geweest op de situatie in Nederland en op de relevante beleidsontwikkelingen die hier hebben plaatsgevonden. Die ontwikkelingen betreffen het rechtsherstel naar aanleiding van de vervolging van Sinti en Roma in de Tweede Wereldoorlog, de oprichting van het Landelijk Platform Roma Gemeenten van de VNG, de afschaffing van het 'doelgroepenbeleid' en de overheidsreactie op het zogenaamde EU-kader voor Roma-integratie (hierna: EU-Romakader), dat de Europese Commissie in 2011 lanceerde.

In deze bijdrage zal ik, zonder volledigheid na te streven, de relevante Nederlandse beleidsontwikkelingen belichten vanuit het perspectief van wat ik de 'europeanisering van de Romarepresentatie' noem. Ik zal eerst uitleggen wat ik onder dat begrip versta en welke kansen en risico's daarmee gepaard gaan. Vanuit dat perspectief reflecteer ik vervolgens op het Nederlandse Romabeleid.

* Dr. Huub van Baar is verbonden aan het Institut für Politikwissenschaft, Justus-Liebig Universität Gießen, en aan het Amsterdam Centre for Globalisation Studies, Faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit van Amsterdam.

De europeanisering van de representatie van de Roma

Sinds de val van het communisme heeft in toenemende mate een europeanisering van de representatie en de zelfrepresentatie van de Roma plaatsgevonden, de wijze dus waarop men van buiten die groep aanduidt en hoe men binnen die groep tegen zichzelf aankijkt. Die europeanisering heeft ten minste drie verschillende dimensies. In de eerste plaats heeft een verschuiving plaatsgevonden in de aard van de representatie: van een *bedreigende, niet-Europese* naar een *te respecteren, Europese* minderheid. De Roma zijn in de Europese geschiedenis en vooral sinds de Verlichting vaak voorgesteld als een 'niet-Europese' minderheid die, vanwege haar vermeende of verbeelde culturele en linguïstische oorsprong in India, als bedreigend, vreemd en inferieur aan de Europese 'beschaving' en 'cultuur' wordt ervaren (Van Baar 2011a, p. 153-189). Na de val van het communisme zijn de Roma echter toenemend gepresenteerd als een 'Europese minderheid', niet alleen door overheden, internationale en Europese instanties, maar ook door niet-gouvernementele organisaties (ngo's), Roma, aan hen gelieerde activistische netwerken, wetenschappers en de media. Karakteristiek voor deze trend is de wijze waarop de Raad van Europa de Roma ('Gypsies') begin jaren negentig presenteert:

'A special place among the minorities is reserved for the Gypsies. Living scattered all over Europe, not having a country to call their own, they are a *true European minority*, but one that *does not fit into* the definitions of national or linguistic minorities. As a *non-territorial minority*, the Gypsies greatly contribute to the cultural diversity of Europe (...) With central and east European countries now member states, the number of Gypsies living in the area of the Council of Europe has *increased drastically*.' (Raad van Europa 1993, par. 2-4; cursivering HvB)

De Raad van Europa ziet Roma als een *unieke* minderheid vanwege taalkundige en culturele redenen, en zeker ook doordat ze niet aan een bepaald gebied gebonden zouden zijn – ze passen niet in de bestaande minderhededefinities en verdienen daarom 'a special place'.

Ook toont dit citaat dat de Roma als *een homogene groep* worden beschouwd. Dit is een tweede dimensie van europeanisering: het begrip 'Roma' wordt in het politieke en beleidsmatige debat als een

paraplubegrip gebruikt voor groepen met uiteenlopende sociaaleconomische, regionale, culturele en historische achtergronden. Men ziet beleidsmatig één groep in Spaanse *kale* of *gitanos*, Franse *manoush* en *gens du voyage*, Ierse en Britse *gypsies* en *travellers*, Nederlandse woonwagenbewoners, Sinti en Roma, Zwitserse *jenish* en verschillende Romagroepen die vooral in Centraal- en Oost-Europa wonen, sedentair zijn en al dan niet een van de vele dialecten van het Romanes spreken – de taal van Roma. Hoewel de meeste van deze groepen een geschiedenis hebben van marginalisering en uitsluiting, is er geen overkoepelend sociaal, economisch, cultureel, historisch of geografisch aspect dat hen bindt. De naam ‘Roma’ wordt in Europees verband dus gebruikt voor een verzameling van verschillende groepen. Sinds ‘1989’ is het gangbaar hen als ‘de grootste etnische minderheid van Europa’ te beschouwen, die in Europa tot de meest gediscrimineerde groepen behoort, met bovendien een significant lagere levensverwachting dan andere Europeanen (Van Baar 2011a, p. 16, 156-158).

Deze laatste aspecten hangen samen met een derde europeaniseringsdimensie. Kort na 1989 luidden belangengroepen en mensenrechtenorganisaties de noodklok over de sociaaleconomische en politieke situatie van de Roma in Centraal- en Oost-Europa. Die organisaties vroegen aandacht voor institutionele en alledaagse discriminatie van Roma, openlijk geweld tegen hen en hun armoedeval en segregatie door snel toenemende werkloosheid. Vanaf het midden van de jaren negentig hebben deze waarschuwingen, in interactie met de uitbreidingspolitiek van de Europese Unie, geresulteerd in het ontwerpen en organiseren van grootschalige, Europabrede projecten en programma’s. Deze zijn gericht op de verbetering van de situatie van de Roma en op het creëren van kansen om hen in de gelegenheid te stellen daaraan zelf bij te dragen. Geen minderheidsgroep in Europa is na 1989 het ‘onderwerp’ van zoveel inclusie-, integratie-, *empowerment*-, participatie- en ontwikkelingsprogramma’s geworden als de Roma. Deze inzet kreeg gaandeweg, mede onder invloed van migratie en transnationaal activisme, op vrijwel heel Europa betrekking. De europeanisering van de Roma heeft een breed maatschappelijk kader gecreëerd om hun situatie in onderwijs, huisvesting, werkgelegenheid en gezondheidszorg structureel aan de orde te stellen. Ook is die europeanisering samengegaan met de significante verbreding van de transnationale ‘Romani movement’, die in de jaren zestig van de

vorige eeuw is ontstaan. Dit alles heeft op EU-niveau ook geleid tot meer institutionele aandacht voor de Roma-holocaust, nieuwe op Roma toegespitste overlegplatformen en -organen binnen Europese instanties, alsook tot het door de Europese Commissie (2011) gelanceerde 'EU-kader voor de nationale strategieën voor integratie van Roma'.

Toch brengt deze speciaal op Roma gerichte inzet risico's met zich mee. Ten eerste kan het Romabeleid onvoldoende zijn ingebed in en verbonden aan meer algemeen beleid, en blijft dan kwetsbaar. Dit zien we vooral in landen in Centraal- en Oost-Europa. Ten tweede kan het eenzijdig definiëren van Roma als 'probleemgroep' de bredere sociaal-economische, politieke en ook historische redenen voor hun huidige positie onderbelicht laten, waardoor het beleid al snel zijn doel kan missen. Voorts is een te smalle insteek aannemelijk indien maatschappelijke problemen bij Roma al te snel worden toegeschreven aan hun 'cultuur' of 'leefwijze'.

Van een andere orde is het risico dat de europeïsering van het Romabeleid aan lidstaten het alibi verschaft om de problemen van Roma af te schuiven naar Europese instanties of andere EU-lidstaten. Net zo kan het zijn dat staten het Romabeleid decentraliseren naar lagere overheden of (deels) privatiseren en in handen leggen van stichtingen, ngo's of particuliere instellingen.

De vraag is nu in hoeverre in Nederland de Europese benadering navolging heeft gekregen: hoe is er bijvoorbeeld omgesprongen met de speelruimte tussen algemenere EU-kaders en hun nationale invulling? Krijgen de Roma ook aandacht op nationaal niveau en wordt er voldoende en via adequaat beleid ingezet op de verbetering van hun situatie?

Het Nederlandse beleid: de Roma als 'veiligheidsprobleem'

Begin 2012 stuurde de rijksoverheid haar Romastrategie naar Brussel. Opmerkelijk is de meervoudige versmalling in de optiek die is gekozen. Zo heeft het voorgestane beleid – anders dan de Europese Unie heeft voorgesteld – vooral betrekking op Roma, nauwelijks op Sinti en niet op woonwagengedwongen. Voorts komen hoofdzakelijk die Roma ter sprake bij wie overheden maatschappelijke problemen signaleren.

En ten slotte wordt al snel gewezen op de vermeende culturele oorzaken voor die problemen. De benadering is dus vooral die van het aanduiden van (een groep van) Roma die problemen geven en die zich zouden moeten aanpassen. Dat zien we kernachtig terug in de officiële kabinetsreactie op de ‘Monitor Inclusie Roma’, uitgevoerd door adviesbureau Movisie. Die reactie valt met de deur in huis: ‘Sociale inclusie begint met een nadrukkelijke keuze voor een bestaan in Nederland en met het accepteren van de in Nederland heersende normen en waarden’ (SZW 2013, p. 2).¹ Daarna lezen we:

‘Een aanzienlijk deel van de Roma en Sinti heeft de Nederlandse kernwaarden (nog) niet verinnerlijkt. Dit staat een snel inlopen van achterstanden in de weg. De genoemde kloof heeft een cultuur-historische achtergrond, mede door de eigenheid van de gesloten cultuur van de Roma en Sinti.’ (ibid.)

Hier suggereert het kabinet met het nodige paternalisme dat Roma en Sinti weinig loyaal aan Nederland zijn, omdat zij er andere dan de Nederlandse ‘normen en waarden’ op na zouden houden – als al duidelijk is wat daaronder wordt verstaan. De oorzaak van achterstanden zou vooral cultureel zijn, ook al wijzen de Monitor Inclusie en eerdere monitorverslagen op een aanmerkelijk breder palet van oorzaken achter die achterstanden (Rodrigues & Matelski 2004; Davidović & Rodrigues 2010). In de kabinetsreactie wordt de nadruk bovendien eenzijdig op de criminaliteit van Roma gelegd. Ondanks dat Movisie stelt dat in de ‘indicatieve’ monitor ‘*één situatie* van gedwongen prostitutie [werd] genoemd’ en ‘daarnaast *enkele signalen* binnen[kwamen] van het inzetten van kinderen bij diefstal’ (Movisie 2013, p.10, 22; cursivering HvB), staat in de kabinetsreactie:

‘Onder een bepaald deel van de Roma en Sinti komt een aantal vormen van criminaliteit *relatief vaak* voor. Het gaat dan met name om winkeldiefstal, oplichting, illegale (*mensen*)handel en *gedwongen prostitutie*.’ (cursivering HvB).²

1 Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, ‘Kabinetsreactie Monitor Inclusie (Roma)’, Kamerbrief, 2 december 2013.

2 Ibid., p. 2.

Hiermee is de optiek van het beleid dominant komen te liggen op rechtshandhaving, vooral met betrekking tot criminaliteit en leerplicht. Overigens wijkt het Nederlandse overheidsbeleid ten behoeve van Roma hier niet structureel af van dat van EU-lidstaten als Frankrijk en Italië, die zowel hun nationale Romaminderheden als migranten met een Roma-achtergrond vooral als veiligheidsprobleem benaderen en hen ook nauwelijks in beleidsvorming betrekken (zie Van Baar 2011b, 2014b).

De keuze voor deze beleids invalshoek komt niet voort uit gebrek aan inbreng van Roma en Sinti zelf. De betrokken ministeries consulteerden verschillende Roma- en Sintivertegenwoordigers, alsmede enkele experts. Ook het Nederlands Instituut Sinti en Roma (NISR) heeft destijds beleidsaanbevelingen naar Den Haag gestuurd. Van al deze aanbevelingen is echter weinig tot niets terug te vinden in de tekst van de nationale strategie, die de 'Nederlandse inbreng ten behoeve van de sociale inclusie van Roma' zou gaan heten.³ De keuze voor Roma als 'veiligheidsprobleem' past overigens bij de bredere Europese tendens, waarin het eerder regel dan uitzondering is om Romaminderheden en -migranten te 'securitiseren' (Van Baar 2011b, 2014a), uiteraard met het gevaar dat dit de negatieve beeldvorming van alle Roma teweegbrengt.

Het is in dit kader ook niet verbazingwekkend dat de Nederlandse overheid er op het Europese podium voor koos, en met een zeker succes, twee rechtshandavingspunten op de agenda te zetten: 'uitbuiting Romakinderen' en 'bestrijding van normoverschrijdend en crimineel gedrag'.⁴ Andere hoofdthema's uit het kader van de Europese Unie – huisvesting, werkgelegenheid, onderwijs, gezondheidszorg en recht op vrij personenverkeer – verdwijnen in de opstelling van het kabinet grotendeels uit beeld ten faveure van criminaliteitsbestrijding, die volgens de beleidsmakers vooral ook op internationaal niveau aandacht behoeft:

'Roma en Sinti leven gespreid over heel Europa en in relatief grote aantallen in Midden- en Oost-Europa. De problematiek rondom de Roma en Sinti in Nederland krijgt daarmee een grensoverschrijdend karakter. Specifieke aandacht hierbij verdienen criminele netwerken (...) Op internationaal

³ *Kamerstukken II 2010/11, 21501-20, 599.*

⁴ *Kamerstukken II 2010/11, 21501-20, 599, p. 2.*

niveau draagt Nederland op vele manieren bij aan de bestrijding van en inzicht in de georganiseerde criminaliteit (...)' (SZW 2013, p. 6)

De discrepantie tussen het Nederlandse beleid en de Europese richtlijnen voor het EU-Romakader is niet aan Brussel voorbijgegaan. In officiële communicaties wijst de Europese Commissie erop dat de Nederlandse strategie op een aantal hoofdpunten niet voldoet. Zo zou Nederland te weinig doen om discriminatie van Roma op de arbeidsmarkt en bij huisvesting te bestrijden, om EU-subsidies voor de ondersteuning van Roma-integratie te gebruiken en om de representatie en actieve participatie van Roma in de planning, implementatie en evaluatie van beleid te faciliteren (Europese Commissie 2014, p. 41-42). Inofficieel, in de wandelgangen van Europese instanties, worden hardere woorden gebruikt. Nederland zou de weg kwijt zijn, het ooit zo progressieve mensenrechtenbeleid hebben verkwanseld, en de recente strategie zou vergeleken met andere lidstaten erg pover zijn. De Hoge Commissaris voor Mensenrechten van de VN voor Europa sprak over de 'Nederlandse punitieve aanpak', daarmee doelend op de overmatige nadruk op handhaving.

Decentralisering en afscheid van het doelgroepenbeleid

Dat de benadering van de Europese Unie zo weinig en eenzijdig herkenbaar is in de insteek van de Nederlandse regering zou kunnen worden verklaard door de keuze voor een integrale en decentrale aanpak. Met 'integraal' wordt bedoeld dat men geen apart beleid wil voor allerlei doelgroepen, met 'decentraal' dat gemeenten en lokale instanties aan zet zijn. Daarom benadrukken de betrokken Nederlandse ambtenaren en politici dat de zogenaamde 'Nederlandse inbreng' (SZW 2013) vooral geen Nederlandse 'nationale Romastrategie' mag heten. Dit betekent een afscheid van het doelgroepenbeleid dat in de jaren zeventig door de rijksoverheid werd geïntroduceerd om de maatschappelijke achterstanden van minderheidsgroepen te verhelpen en hun emancipatie en integratie te bevorderen, bijvoorbeeld via subsidiëring van minderhedenorganisaties. Dat ging destijds vooral om Marokkaanse, Turkse en Antilliaanse Nederlanders. In 2011 werd dit beleid door het eerste kabinet-Rutte officieel afgeschaft, hoewel de feitelijke beëindiging al geruime tijd eerder gestalte kreeg, vooral toen

het multiculturalisme 'failliet' werd verklaard en subsidies voor minderhedenorganisaties werden stopgezet. Dit laatste gebeurde bijvoorbeeld in 2006 met de Landelijke Sinti en Roma Organisatie (LSRO), de enige door de rijksoverheid gesubsidieerde zelforganisatie voor Sinti en Roma die Nederland heeft gekend (1989-2008). De afschaffing van het doelgroepenbeleid werd ingegeven door de gedachte dat dit beleid vooral stigmatiserend zou uitpakken en groepen eerder zou isoleren dan integreren. Dus geen aparte subsidiepotjes voor groepen meer. De afschaffing van het doelgroepenbeleid en de nadruk op de decentrale benadering spelen een dominante rol in recente beleidsdebatten over Roma. Toen de Roma na relatief lange stilte in 2008-2009 weer onderwerp van een Tweede Kamerdebat werden omdat de 'Romagemeenten' via de VNG het Rijk om bijstand vroegen voor hun Roma-beleid, besloot toenmalig minister Van der Laan daaraan tegelijk wél en géén gehoor te geven. Géén, omdat doelgroepenbeleid niet werd voortgezet. Wél, omdat de rijksoverheid € 660.000 beschikbaar stelde om via 'integraal' beleid de gemeenten te steunen, die daarmee de participatie van 'hun Roma' konden stimuleren. In feite was hier sprake van een verkapt en versoberd doelgroepenbeleid, dat echter niet meer zo mocht heten en dat bovendien eenrichtingsverkeer was geworden: er werd immers wél geld door het Rijk vrijgemaakt voor de 'Romagemeenten', maar niet meer voor Roma en Sinti. In dit kader kreeg ook de Politieacademie een budget om expertise op het gebied van Roma te ontwikkelen – steun die zou uitmonden in een zogeheten 'kennisfundament voor professionals' die met Roma omgaan (Sollie e.a. 2013). Een stap die, zoals ik elders heb betoogd, niet onprobleematisch is, omdat deze eenzijdig op de ontwikkeling van expertise op het gebied van veiligheid inzet (Van Baar 2013, 2014a; vgl. Davidović 2013).

Een 'participatiesamenleving' zonder kans tot politieke participatie van Roma?

Als Roma of Sinti bij de rijksoverheid aanklopten voor steun voor de oprichting van organisaties, voor de instelling van onderwijsassistenten of voor het opzetten van ondernemingen, kregen zij te horen dat het doelgroepenbeleid was afgeschaft en er dus geen geld kon worden

vrijgemaakt. Zij zouden zich moeten richten tot het net opgerichte NISR. Maar ook daar zat een adder onder het gras.

Het NISR was in 2009 ontstaan door een mandaatverruiming van de toenmalige 'Stichting Rechtsherstel Sinti en Roma', een instelling die in 2000 was opgericht om herstelbetalingen voor Sinti- en Romaoorlogsslachtoffers te organiseren. Het NISR – dat geheel door niet-Roma en niet-Sinti werd geleid – zou de overgebleven rechtsherstelgelden ook voor andere doelen mogen gebruiken, zoals onderwijs, werkgelegenheid en zelforganisatie. Sinti en Roma hebben geen serieuze inspraak gehad in het voor hen bedoelde NISR, ook niet toen het disfunctioneren ervan en het wanbeleid van de raad van bestuur zichtbaarder werden. Sinti en Roma die met initiatieven en plannen bij het NISR aanklopten, werden herhaaldelijk weggestuurd met de boodschap dat die niet goed in elkaar zaten – ook nadat zij experts bij het opstellen daarvan hadden ingeschakeld.

Toen het NISR eind 2011 voor het eerst een congres organiseerde waarop Sinti en Roma hun visie en kritiek konden uiten, werd duidelijk dat alleen een ingrijpende wijziging in het bestuur en een democratisering van het instituut uitkomst zouden kunnen bieden – iets waartoe Sinti en Roma ook opriepen en wat de raad van bestuur hun ook beloofde. Een valse belofte, zo zou blijken, want begin 2012 besloot die raad het NISR op te heffen, zonder Sinti en Roma en het personeel in dat besluit te betrekken. Hoe het zover heeft kunnen komen, is afgezien van deugdelijke onderzoeksjournalistiek niet onderzocht (Argos 2012; Rijken 2012).

Door deze ontwikkelingen zakte het vertrouwen van Sinti en Roma in de overheid naar een dieptepunt. Zij voelden zich miskend, niet gehoord en aan de kant gezet en kregen tegelijk de indruk dat zij ook nog eens voor het mislukken van het NISR verantwoordelijk werden gehouden. De eerste officiële gelegenheid waarop publiekelijk en openlijk over het voor hen bedoelde NISR kon worden gedebatteerd, werd niet aangegrepen om de politieke participatie van hen te bekrachtigen en serieus naar hun inbreng te luisteren, maar om het instituut te sluiten. Op alle fronten heeft het eraan ontbroken de participatie vanuit de Roma- en Sintigemeenschappen in het NISR te faciliteren. Zoals ik boven opmerkte, was eenzelfde gang van zaken kenmerkend voor de totstandkoming van de Nederlandse inbreng inzake het EU-Romakader.

Dat is een wrange constatering, temeer daar het EU-Romakader juist oproept tot een open sociale en politieke participatievorm en de facilitering van een bijbehorende democratische bestuursstijl. De Commissie spreekt over een nationale strategie die zou moeten worden ‘ontworpen, geïmplementeerd en gemonitord in nauwe samenwerking en voortdurende dialoog met Roma *civil society*, regionale en lokale autoriteiten’ (Europese Commissie 2014, p. 9; vertaling HvB). De strategie en haar implementatie en evaluatie moeten voldoen aan de zogenaamde ‘tien gemeenschappelijke basisprincipes’, die het Roma Platform – het orgaan dat de Commissie adviseert over Romagerelateerde zaken – in 2009 heeft opgesteld. Tot die principes behoren onder meer dat *civil society*-actoren erbij worden betrokken en dat de actieve participatie van Roma deel uitmaakt van processen van voor hen relevante besluit- en beleidsvorming. Nadrukkelijk wordt vermeld dat het daarbij niet alleen om consultatie en advies moet gaan, maar om verdergaande betrokkenheid in het beleidsproces.

Juist van een Nederlandse regering die toe wil naar een versterking van een zogenaamde ‘participatiesamenleving’ mag worden verwacht dat ze beleid niet over de hoofden van betrokkenen heen formuleert. Het bevorderen van actief burgerschap vereist dat burgers zich gezien en gehoord voelen, dat zij het idee hebben dat er naar hen wordt geluisterd en dat zij deel (mogen en kunnen) uitmaken van de maatschappij. Daarbij spelen relaties tussen (groepen) burgers onderling en met de overheid een rol, alsook het (helpen doen) slagen van initiatieven die burgers nemen (Tonkens & De Wilde 2013). Een participatiesamenleving kan niet, zoals nu in Nederland dreigt te gebeuren, tot stand komen door eenzijdig de nadruk te leggen op het ‘meedoen’ en dus op de *sociale* participatie van minderheden zoals Roma en Sinti. Ook de erkenning en waardering (van de inbreng) van hun vertegenwoordigers als gesprekspartners dient plaats te vinden, om vervolgens *politieke* participatie adequaat in het beleid te verankeren. ‘Meedoen’ krijgt immers pas inhoud en betekenis als minderheden ook mogen ‘meepraten’ en ‘meebeslissen’ over hoe en in welke context dat ‘meedoen’ tot stand zou moeten en kunnen komen (vgl. Tonkens 2014).

Conclusie

Bezien in de context van wat ik hierboven duidelijk heb gemaakt, krijgt de volgende opmerking in de 'Nederlandse inbreng' een wat wrange bijklank:

'Een eerste uitgangspunt is dat integratie niet een verantwoordelijkheid is van de overheid, maar van degenen die zich hier duurzaam vestigen. Een tweede uitgangspunt is dat "niet de afkomst, maar de toekomst" telt. Integratie komt tot stand als men zich daarvoor inzet en ertoe in staat wordt gesteld.'⁵

Verskillende tendensen in het Nederlandse Romagerelateerde beleid – zoals de dominante, eenzijdig op sociale participatie ingestelde bestuursstijl, de betwiste inperking van de doelgroep, de concentratie op rechtshandhaving en de securitisering van Roma – getuigen ervan dat integratie en participatie in de eerste plaats bij Roma zelf worden gelegd. Dit gebeurt echter zonder dat een adequate politieke en beleidsmatige infrastructuur is of wordt ontwikkeld om politieke participatie te faciliteren en de vertrouwensbreuk tussen overheden en Roma noemenswaardig te herstellen.

In de Nederlandse context is een neutralisering van de veiligheidscontext gewenst, ofwel een 'desecuritisering', waarin de beleidsmakers samen met Roma, Sinti en woonwagenbewoners een meer evenwichtige toekomstvisie ontwikkelen, die nadrukkelijk inzet op het ontzenuwen van de oorzaken van achterstelling. Het zou de overheid sieren, zeker in een tijd waarin minderheden en migranten het tij vaak tegen zich gekeerd zien, als het haar bestuursstijl heroverweegt en politieke participatie explicieter faciliteert. Daartoe is het nodig om de minderheidsgroepen op zo veel mogelijk bestuursniveaus in de beleids- en besluitvorming te betrekken, alsook actief in te zetten om de beeldvorming in bestaande beleidsvorming ter discussie te stellen.

Dat betekent ook dat het beleid zich niet slechts tot de minderheidsgroepen kan beperken, zelfs niet als zij niet meer uitsluitend als een 'probleemgroep' worden afgeschilderd. Er zal ook substantieel meer aandacht in het beleid moeten komen voor de bestrijding van direct en indirect antiziganisme in de maatschappij, de bureaucratie en de

5 *Kamerstukken II 2010/11, 21501-20, 599, p. 2.*

onderwijscontext om die beeldvormingsverandering maatschappelijk gestalte te kunnen geven.

Literatuur

Argos 2012

Argos, 'Mislukking rechtsherstel Sinti en Roma', *VPRO radio* 29 september 2012.

Van Baar 2011a

H. van Baar, *The European Roma: minority representation, memory and the limits of transnational governmentality* (diss. UvA), 2011.

Van Baar 2011b

H. van Baar, 'Europe's Romaphobia: problematization, securitization, nomadization', *Environment and Planning D: Society and Space* (29) 2011, afl. 2, p. 203-212.

Van Baar 2013

H. van Baar, 'Roma worden weer zigeunerboeven', *Trouw* 26 oktober 2013.

Van Baar 2014a

H. van Baar, 'The emergence of a reasonable anti-Gypsyism in Europe', in: T. Agarín (red.), *When stereotype meets prejudice: antiziganism in European societies*, Stuttgart: Ibidem Verlag 2014, p. 27-44.

Van Baar 2014b

H. van Baar, 'The perpetual mobile machine of forced mobility: Europe's Roma and the institutionalization of rootlessness', in: Y. Jansen, J. de Bloois & R. Celikates (red.), *The irregularization of migration in contemporary Europe: deportation, detention, drowning*, Londen: Rowman & Littlefield 2014, te verschijnen.

Davidović 2013

M. Davidović, 'Minderhedenbeleid – one size fits all ... Roma?', *Journaal Vreemdelingenrecht* (26) 2013, afl. 3, p. 1-9.

Davidović & Rodrigues 2010

M. Davidović & P.R. Rodrigues, 'Antiziganisme', in: P.R. Rodrigues & J. van Donselaar (red.), *Monitor Racisme & Extremisme. Negende rapportage*, Amsterdam: Pallas Publications 2010, p. 153-179.

Europese Commissie 2011

'An EU framework for national Roma integration strategies up to 2020', *COM(2011)173 final*, 5 april 2011, Brussel: Europese Commissie 2011.

Europese Commissie 2014

Report on the implementation of the EU framework for national Roma integration strategies, Brussel: Europese Commissie 2014.

Movisie 2013

Monitor Inclusie: nulmeting, Utrecht: Movisie 2013.

Raad van Europa 1993

'Gypsies in Europe', *Recommendation* 1203, Straatsburg: Raad van Europa 1993.

Rijken 2012

K. Rijken, *Roma*, Amsterdam: Bertram en De Leeuw 2012.

Rodrigues & Matelski 2004

P.R. Rodrigues & M. Matelski, *Monitor Racism & The Extreme Right: Roma and Sinti*, Amsterdam/Leiden: Anne Frank House/Leiden University 2004.

Sollie e.a. 2013

H. Sollie, V. Wijkhuijs, W. Hilhorst, R. van der Wal & N. Kop, *Aanpak multi-problematiek bij gezinnen met een Roma-achtergrond. Een kennisfundament voor professionals*, Den Haag: Boom Lemma uitgevers 2013.

Tonkens 2014

E. Tonkens, *Vijf misstanden over de participatiesamenleving* (rede uitgesproken bij het afscheid als Bijzonder Hoogleraar Actief Burgerschap), Universiteit van Amsterdam, 1 mei 2014.

Tonkens & De Wilde 2013

E. Tonkens & M. de Wilde (red.), *Als meedoen pijn doet. Affectief burgerschap in de wijk*, Amsterdam: Van Gennep 2013.

Summaries

Justitiële verkenningen (Judicial explorations) is published six times a year by the Research and Documentation Centre of the Dutch Ministry of Security and Justice in cooperation with Boom Lemma uitgevers. Each issue focuses on a central theme related to judicial policy. The section Summaries contains abstracts of the internationally most relevant articles of each issue. The central theme of this issue (no. 5, 2014) is *Europe and its Roma*.

How Europe invented its gypsies. On the dark side of modernity

K.M. Bogdal

Europe is commonly depicted as the cradle of modernity. But this image usually has a blind eye for marginal communities and cultures existing seemingly apart of the big developments. An example of this is the neglect of the Roma people who settled here early, on the threshold of the Middle Ages and the modern era. The attitude of the European people towards this mobile ethnic group can be described as moving between contempt and fascination. Referring to images of gypsies in literature and other cultural expressions the author shows how during the Romantic era the gypsies were serving as a projection object for desires and fantasies about socially deviant lifestyles. The subsequent process of 'de-Europeanization' together with the creation of exotic images through ethnology is described as well as the racial theories and their political consequences for the Roma people in the twentieth century. Instead of contributing to the creation of borderlines and fuelling destruction fantasies, art and sciences should give more attention to the undividedness of humankind and to human dignity.

Germany and the gypsies: from exclusion to *Endlösung der Zigeunerfrage*, 1407-1945

M.T. Croes

This article gives an overview of the persecution of the gypsies in Europe from their arrival in Central and Western Europe in 1407 till the *Baro Porrajmos* ('great devouring' in some Romani dialects) as the mass killing of gypsies during the Second World War is called. The focus in this article is on Germany.

The language of the Roma and Sinti

P. Bakker

The Roma and Sinti (formerly called gypsies) have a language of their own called Romani or Romanes. The language has been present in the Netherlands since 1420, and the first documentation from our country dates from the 1500s. Linguists have established that the language is a continuation of Indian languages. The dialects of Romani from all corners of Europe also show the clear unity of the language. It is not – as sometimes supposed – a secret jargon. After centuries of neglect or downright oppression of the people and their language, Romani is now recognized at the national and European levels. This also led to an increasing use of a written language, used for all genres, from literature to cookbooks and political texts. Despite having been spoken beside other languages for over a millennium, its vitality is higher than for all of the more recent immigrant languages in the Netherlands.

An underprivileged minority in the margin? The socio-economic and political situation of the Roma in Europe

P. Vermeersch

This article provides an overview of the current socio-economic and political situation of the Roma in Europe, the continent's largest and most marginalized minority. While a host of new regulations and initiatives on different levels of government have been issued in order to foster the social inclusion of the Roma in various areas of life, the situation on the ground remains far from hopeful. Poverty and discrimination continue to be huge problems in most of the countries where Roma live. New avenues for political and social mobilization have become available to Roma activists and politicians. Yet also in this area important challenges remain. The recent popularity of extreme right-wing populist responses to Roma mobilization and migration has created important obstacles to the full participation and equal citizenship of Roma in our contemporary societies.

Between authenticity and adjustment. On the culture and integration of Dutch Roma and Sinti

P. Jorna

This article focuses on 'culture' as a concept currently dominating the approach towards Roma and Sinti, in policies and public opinion in the Netherlands and probably in Europe too. The author argues that a

culture-sensitive approach is useful indeed, but a fixation on culture leads into a dead end street – especially in the static way in which it is (implicitly) conceptualised. Explaining some traditional Roma habits and values, the author describes examples of everyday life in Roman communities, as well as some lively debates among Roma and Sinti insiders. It is important that the complexity and dynamics of Roma culture are recognised and that outsiders stop defining what Roma culture ‘is’. Instead, recognising the differences between communities as well as the reality of changing norms and values will provide a breeding ground for finding a healthy balance between authenticity and adjustment.

**Participation, security and representation of Roma minority groups.
A critical reflection on Dutch policies**

H. van Baar

This article critically evaluates the recent developments in Dutch policy formation regarding Roma minorities from the perspective of the increased attention paid to their position at European level. First, the author discusses the so-called ‘Europeanization of Roma representation’, that is the post-1989 representation of the Roma as a European minority and the simultaneous large-scale, Europe-wide devising of development, inclusion, and empowerment programs meant for them. Thereafter, the author argues that some of the risks of the Roma’s Europeanization – such as the isolation and culturalization of policy formation and the diminishing of democratic accountability – have also and ambiguously affected Dutch policies meant for Roma, Sinti and caravan dwellers. By means of a brief analysis of recent policy developments, the author demonstrates that the Dutch shift towards a policy that, at least in name, encourages social participation, has actually tended to result into a one-sided focus on the Roma as a ‘problem group’ and ‘security threat’.

De volgende websites hebben betrekking op het thema van dit nummer van *Justitiële verkenningen*. De informatie is ook te raadplegen op de website van het WODC, www.wodc.nl, door te klikken op 'publicaties' en 'Justitiële verkenningen'.

<http://fra.europa.eu/en/theme/roma>

De European Agency for Fundamental Rights (FRA) besteedt op haar website aandacht aan de positie van de Roma.

www.ergonetwerk.org/ergo-network/

Website van het ERGO-netwerk voor Europese Roma. Het netwerk organiseert en ondersteunt initiatieven voor campagnes ter verbetering van de sociaaleconomische en politieke positie van Roma.

www.erionet.eu

De website van het European Roma Information Office geeft toegang tot tal van onderzoeksrapporten, factsheets en artikelen over Europese Roma. Ook zijn er een database met EU-documentatie over Roma, een nieuwsrubriek en verslagen van lopende projecten te vinden.

www.errc.org

Website van het European Roma Rights Centre in Boedapest.

www.osce.org/odihr/roma

Ook de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE) besteedt al jaren veel aandacht aan de positie van Roma.

<http://kemalrijken.nl/dossier-sinit-roma>

De journalist Kemal Rijken schreef een boek over de geschiedenis van de Roma en Sinti in Nederland. Veel van de informatie die hij daarvoor verzamelde, is terug te vinden in het dossier Sinti & Roma op zijn website.

www.movisie.nl/artikel/monitor-over-sociale-inclusie-roma-sinti-nederland

Instituut Movisie maakte een kennisdossier over de sociale inclusie van Roma en Sinti in Nederland, dat hier te downloaden is.

www.binnenlandsbestuur.nl/roma-gemeenten-geen-behoefte-aan-etnische.337822.lynkx

Artikel in *Binnenlands Bestuur* over etnische registratie en projecten ter bevordering van schoolgang door Romakinderen in verschillende Nederlandse gemeenten. Met onder andere aandacht voor een succesvol project in Veldhoven. Meer informatie daarover op: www.databank-antidiscriminatie.nl/nl/praktijkvoorbeeld/roma-onderwijsproject-veldhoven.

www.owrs.nl

Site van de organisatie Landelijke ondersteuning Onderwijs aan Woonwagen-, Roma- en Sintikinderen.

www.toezichtggsr.nl/pdf/Aanpak%20multi-problematiek%20bij%20gezinnen%20met%20een%20Roma-achtergrond.pdf

Link naar het onderzoeksrapport van Henk Sollie e.a. (Politieacademie 2013) *Aanpak multi-problematiek bij gezinnen met een Roma-achtergrond. Een kennisfundament voor professionals*.

www.tweedekamer.nl/vergaderingen/commissievergaderingen/details/index.jsp?id=2014A02959

Hier is het verslag te vinden van de hoorzitting/het rondetafelgesprek op 29 september 2014 van Roma, Sinti en woonwagenbewoners met leden van de vaste commissie voor Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

<http://woonwagenwijzer.nl>

Informatie over woonwagenbewoners, Sinti, Roma en woonwagenbeleid in Nederland.

www.romaninet.com

Deze website biedt een taalcursus Romanes voor beginners.

Congresagenda

19-22 november	ASC Annual Meeting: Criminology at the intersections of oppression
20-22 november	Survivors of rape
21 november	Trafficking in human beings for the purpose of organ removal
21 november	Beelden van criminaliteit
27 november	Preventing human trafficking: Prevention, protection, prosecution
28 november	Dynamiek en pluralisme in het recht en de multiculturele samenleving
2 december	De aanpak van witwassen
3 december	CIROC-seminar: Mensenhandel en prostitutie
22-23 januari	Denialism and human rights

Hierna volgt een beschrijving van de congressen.

ASC Annual Meeting: Criminology at the intersections of oppression

See the website for more information. Please direct all questions to asc14@rutgers.edu.

Datum: 19-22 november 2014

Locatie: San Francisco, Californië

Informatie en aanmelding: <http://asc41.com/annualmeeting.htm>

Survivors of rape

The theme of the 4th ICSOR is: Rape, survivors, policies and support systems: a European challenge. The conference is hosted by Associação de Mulheres Contra a Violência (AMCV).

Datum: 20-22 november 2014

Locatie: Lissabon

Informatie en aanmelding: www.icsor.org

Trafficking in human beings for the purpose of organ removal

Presentations on this international conference cover the network and actors involved in trafficking in human beings for the purpose of organ removal, interviews with patients who purchased organs abroad, state prosecutors' and police investigators' experiences with prosecuting criminal cases, and signals and indications of trafficking for the pur-

pose of organ removal. The aims of the conference are to share evidence-based research results, create partnerships between law enforcement and health professionals as well as to provide a forum for the exchange of knowledge and information on how to combat the crime.

Datum: 21 november 2014

Locatie: Den Haag, Europol

Informatie en aanmelding: <http://hottproject.com>

Beelden van criminaliteit

Tijdens deze studiedag wordt een nieuw boekdeel in de reeks 'Criminografische ontwikkelingen' gepresenteerd, en worden enkele markante bevindingen toegelicht. De deelredactie stelt zich tot doel afnemers van criminografische basisinformatie te informeren over nieuwe inzichten die betrekking hebben op cijferreeksen in verband met criminaliteit op diverse echelons van de strafrechtsbedeling en daarbuiten (*victim surveys* en *self-report studies*). Drie auteurs geven een presentatie: 'Slachtofferenquêtes op buurtniveau in Gent' (door Wim Hardyns, Vrije Universiteit Brussel/Universiteit Gent), 'Belgische misdaadtrends in Europees perspectief; een Belgische exceptie?' (door Jan van Dijk, Universiteit van Tilburg) en 'Niet-verblijfsgerechtigde vreemdelingen in de gevangenis' (door Steven De Ridder, Vrije Universiteit Brussel).

Datum: 21 november 2014

Locatie: Gent

Informatie en aanmelding: www.politiestudies.be

Preventing human trafficking: prevention, protection, prosecution

Human trafficking is widely recognised as a serious crime but progress in prosecution and conviction remains limited because of the complex nature of cases. This confirms the need to raise public awareness of trafficking, improve training in order to better identify victims, and develop better co-operation and multi-agency working – all are critical in the fight against trafficking. The *modus operandi* of criminal groups and traffickers is always evolving, and the increased use of the internet as a means of recruitment and trafficking poses serious challenges to police and other relevant services. The aim of this 5th annual international symposium is to encourage greater political will, facilitate policy

discussion and explore comprehensive solutions to properly recognise the needs of all victims of human trafficking

Datum: 27 november 2014

Locatie: Brussel

Informatie en aanmelding: www.publicpolicyexchange.co.uk/events/EK27-PPE2.php

Dynamiek en pluralisme in het recht en de multiculturele samenleving

In wat de onlangs omgekomen rechtstheoreticus Willem Witteveen ooit treffend 'de geordende wereld van het recht' noemde, zijn categorieën bij voorkeur eenduidig en regels ondubbelzinnig. Bestuurders, rechters en burgers moeten weten waar ze aan toe zijn en wanneer de regels gelden. In de overgangsgebieden en in een beperkt aantal moeilijke gevallen is er wellicht onenigheid en strijd over de betekenis van het recht, maar in grote lijnen is de strekking duidelijk. Maar wat als regels en concepten niet aan de rafelranden, maar in de kern ambigu en omstreden zijn? Wat als de sociale werkelijkheid waar het recht naar verwijst, ingrijpend verandert en de juridische categorieën en regels niet meer goed aansluiten bij de gewijzigde omstandigheden? Wat als verschillende normatieve gemeenschappen uit de pas gaan lopen bij de reconstructie van het recht? En wat als dit geen eenmalig voorval is, maar een blijvend kenmerk van recht en moraliteit? Dit zijn de vragen die centraal zullen staan in de eindconferentie van het NWO-project *Herijking van politieke filosofie en recht: recht doen aan dynamiek en hybride identificatie*.

Datum: 28 november 2014

Locatie: Rotterdam, Erasmus Universiteit

Informatie en aanmelding: www.esl.eur.nl/index.php?id=2305493

De aanpak van witwassen

Tijdens het congres komen de relevante ontwikkelingen met gevolgen voor signalering, opsporing en vervolging van witwassen aan bod. Er is onder andere aandacht voor de meldplicht en de strafrechtelijke bestrijding van witwassen en voor digitale geldstromen en bitcoins.

Datum: 2 december 2014

Locatie: Bunnik

Informatie en aanmelding: www.kerckebosch.nl

CIROC-seminar: Mensenhandel en prostitutie

Hoever moet de overheid gaan in het reguleren van de prostitutiebranche en hoe moet deze nieuwe rol van de overheid worden vormgegeven? Wat betekent deze nieuwe werkelijkheid voor verschillende vormen van mensenhandel en de bestrijding daarvan? Deze en andere vragen staan centraal op dit CIROC-seminar. In de ochtend wordt eerst de blik op het buitenland gericht. Ronald Weitzer (George Washington University, VS) gaat in op de resultaten van de verschillende manieren waarop Europese landen omgaan met prostitutie. Daarna bespreekt May-Len Skilbrei (University of Oslo, Noorwegen) de situatie in de Scandinavische landen, waar prostitutie op een sterk afwijkende manier wordt benaderd vergeleken met Nederland. Wat zijn de Scandinavische ervaringen met prostitutiebeleid en mensenhandel? In de middag staan nieuwe vragen rondom prostitutiebeleid en mensenhandel in Nederland centraal met bijdragen van Machteld Boot-Matthijssen (Bureau Nationaal Rapporteur Mensenhandel en Seksueel Geweld tegen Kinderen), Maite Verhoeven (WODC) en Dina Siegel (Universiteit Utrecht/Willem Pompe Instituut).

Datum: 3 december 2014

Locatie: Utrecht, Raadzaal Universiteit

Informatie en aanmelding: www.ciroc.nl

Denialism and human rights

Nadere informatie volgt op de website.

Datum: 22-23 januari 2015

Locatie: Maastricht

Informatie en aanmelding: http://law.maastrichtuniversity.nl/denialismandhumanrights/?page_id=118

WODC: website en rapporten

WODC-website: www.wodc.nl

Op de WODC-site is de volgende informatie te vinden:

1. Zoeken op onderwerp via de homepage:
  - trefwoord ABC (zoeken op standaardtrefwoorden);
  - onderwerpen (zoeken op onderwerpsgebieden).
2. Publicaties:
  - jaaroverzichten van alle rapporten (inclusief uitbesteed) en *Justitiële verkenningen*;
  - wetenschappelijke artikelen;
  - uitgebreide samenvattingen en volledige teksten (in pdf) beschikbaar bij vrijwel alle publicaties;
  - internetbronnengids (geannoteerde wetenschappelijke internetsites).
3. Onderzoek:
  - overzichten van startend, lopend en afgerond onderzoek (inclusief uitbesteed onderzoek);
  - onderzoeksprogramma;
  - cijfers en prognoses (Recidivemonitor, Monitor georganiseerde criminaliteit, Prognoses justitiële ketens);
  - procedure uitbesteed onderzoek.
4. Organisatie:
  - onder andere: organisatiestructuur, medewerkerslijst, vacatures, jaarbericht, commissies en werkgroepen;
  - informatiedesk (onder andere: bibliotheek, veel gestelde vragen en opmerkelijk op tv).

De **Justitiethesaurus** wordt op de website gebruikt voor de standaardtrefwoordenlijst. Deze bestrijkt de volgende terreinen: criminologie, criminaliteitspreventie, veiligheid, delicten/criminaliteitsvormen, justitiële organisatie, politie, slachtoffers, strafrechtspleging, strafstelsel, gevangeniswezen, reclassering, vreemdelingen, burgerlijk en administratief recht, staatsrecht en internationaal recht. Een geografische thesaurus maakt ook deel uit van de Justitie-thesaurus. De digitale versie

(pdf) van de Justitie-thesaurus is te vinden op de WODC-website (www.wodc.nl). De gedrukte versie is gratis aan te vragen.

Voor vragen en opmerkingen over de WODC-site of de Justitie-thesaurus kunt u terecht bij:

Hans van Netburg (redacteur WODC-site)

tel.: 070-370 69 19

fax: 070-370 79 48

e-mail: c.j.van.netburg@minvenj.nl

Voor vragen over producten en diensten van het WODC kunt u terecht bij de WODC-informatiedesk, wodc-informatiedesk@minvenj.nl (zie: rubriek 'Vragen/Ik heb een vraag' op de homepage).

De WODC-rapporten

Hieronder zijn de titelbeschrijvingen van de Onderzoek en Beleid-rapporten en de rapporten in de serie Cahiers, Memorandum en Factsheets sinds 2013 te vinden. Voor rapporten die eerder zijn verschenen (teruggaand tot 1997), kunnen belangstellenden terecht op www.wodc.nl/publicaties. Alle WODC-rapporten kunnen daar kosteloos worden gedownload. Geïnteresseerden in een gedrukte versie van de O&B-rapporten kunnen deze tegen betaling bestellen bij Boom distributiecentrum te Meppel, tel. 0522-237555, e-mail boomlemma@boomdistributiecentrum.nl.

Onderzoek en Beleid (O&B)

**Zebel, S., D.L. Alberda,
B.S.J. Wartna**

Recidive na een reclasseringscontact: Overzicht en analyse van de terugval van personen na beëindiging van een toezicht of een werkstraf in de periode 2002-2009
2014, O&B 312

**Klein Haarhuis, C.M., m.m.v.
S.A.C. Keulemans**

Ex ante onderzoek in metaperspectief: Aard, aantallen en gebruik van ex ante analyses door de rijksoverheid
2014, O&B 311

Odinot, G., D. de Jong, R.J. Bokhorst, C.J. de Poot

The Dutch implementation of the Data Retention Directive. On the storage and use of telephone and internet traffic data for crime investigation purposes

2014, O&B 310a

Odinot, G., D. de Jong, R.J. Bokhorst, C.J. de Poot

De Wet bewaarplicht telecommunicatiegegevens. Over het bewaren en gebruiken van gegevens over telefoon- en internetverkeer ten behoeve van de opsporing

2013, O&B 310

Tollenaar, N., A.M. van der Laan

Veelplegers: specialisten of niet? Een onderzoek naar patronen in de aard van opeenvolgende misdrijven van zeer actieve veelplegers over hun criminele carrière

2013, O&B 309

Alphen, B. van, T. Molleman, A. Leerkes, J. van Hoek

Van bejegening tot vertrek: Een onderzoek naar de werking van vreemdelingenbewaring

2013, O&B 308

Cahiers

Vergouw, S.J., R.P.W. Jennissen, G. Weijters, P.R. Smit

Naar Nationale Veiligheidsindices

Cahier 2014-14

Wartna, B., D. Alberda, S. Verweij

Wat werkt in Nederland en wat niet? Een meta-analyse van Nederlands recidiveonderzoek naar de effecten van strafrechtelijke interventies

2013, O&B 307

Kruisbergen, E.W., H.G. van de Bunt, E.R. Kleemans, m.m.v.

R.F. Kouwenberg, K. Huisman, C.A. Meerts, D. de Jong

Georganiseerde criminaliteit in Nederland; Vierde rapportage op basis van de Monitor Georganiseerde Criminaliteit

2013, O&B 306

Koops, B.J.

Het decryptiebevel en het nemo-teneturbeginsel; nopen ontwikkelingen sinds 2000 tot invoering van een ontsleutelplicht voor verdachten?

2013, O&B 305

Smit, P.R. (eindred.)

Capaciteitsbehoefte Justitiële Ketens t/m 2019. Beleidsneutrale ramingen

Cahier 2014-13

Ooyen-Houben, M. van, B. Bieleman, D.J. Korf

Coffeeshops, toeristen en lokale markt. Evaluatie van het Besloten club- en het Ingezetenen criterium voor coffeeshops – Eindrapport
Cahier 2014-12

Wiggers-Rust, L.F.

'Collectieve' acties. Een interne rechtsvergelijking tussen privaatrecht en bestuursrecht
Cahier 2014-11

Tollenaar, N., A.M. van der Laan, K.A. Beijersbergen

Korte- en langetermijneffecten van de ISD-maatregel. Technisch rapport
Cahier 2014-10

Weijters, G., A.M. van der Laan

De verandering in het aandeel jeugdige verdachten in Amsterdam 2005 tot en met 2011. Op zoek naar verklaringen
Cahier 2014-9

Jennissen, R., H. Nicolaas (red.)

De Nederlandse Migratiekaart 2013: Achtergronden en ontwikkelingen in internationale migratiestromen in de periode 2000-2012
Cahier 2014-8

Laan, A.M. van der, H. Goudriaan, G. Weijters

Monitor jeugdcriminaliteit: Ontwikkelingen in de aantallen verdachten en strafrechtelijke daders 1997 t/m 2012
Cahier 2014-7

Gestel, B. van, C.J. de Poot

Evaluatie Wet opsporing terroristische misdrijven
Cahier 2014-6

Kulu-Glasgow, I. (WODC), D. Schans (WODC), M. Smit (WODC), M.J. Vleugel (INDIAC), J. Uitterhoeve (INDIAC), m.m.v. E. Boersema (WODC), M. Chotkowski (WODC)

Gezocht: buitenlands toptalent. Evaluatie van de Regeling Hoogopgeleiden
Cahier 2014-4

Leerkes, A.S., E. Boersema, R.M.V. van Os, A.M. Galloway, M. van Londen

Afgewezen en uit Nederland vertrokken? Een onderzoek naar de achtergronden van variatie in zelfstandige terugkeer onder uitgeprocedeerde asielzoekers
Cahier 2014-3

Schans, J.M.D., M. Galloway, L. Lansang

Au pairs in Nederland. Culturele uitwisseling of arbeidsmigratie?
Cahier 2014-2

Eshuis, R.J.J., S.J.P.J. Dalm, P.O. de Jong

Evaluatie Competentiegrenshoging 2011. Rapportage vormgeving
Cahier 2014-1

Voert, M.J. ter, T. Geurts

Evaluatie Ouderschapsplan. Een eerste verkenning
Cahier 2013-8

**Weijters, G., S. Noordhuizen,
S. Verweij, B. Wartna, B. Ver-
gouw**

*Effect deelname ESF-projecten op
werk/opleiding en strafrechtelijke
recidive*

Cahier 2013-7

**Gestel, B. van, E.K. van Straalen,
M.A. Verhoeven, m.m.v.**

R.F.D. Kouwenberg

*Overlast, lokaal beleid en arbeids-
migranten uit Midden- en Oost-
Europa: Resultaten uit een kwali-
tatief onderzoek*

Cahier 2013-6

Smit, P.R.

*Capaciteitsbehoefte Justitiële
Ketens t/m 2018: Beleidsneutrale
ramingen*

Cahier 2013-5

Nagtegaal, M.H.

*Elektronische detentie als alterna-
tief voor gevangenisstraf; een
quickscan naar Europese ervaringen*

Cahier 2013-4

**Lettinga, D., S. Keulemans,
M. Smit, m.m.v. E. Beenackers,
L. Hagen**

*Verblijfsregeling voor slachtoffers
van mensenhandel en oneigenlijk
gebruik: een verkennende studie
in het Verenigd Koninkrijk, Italië
en België*

Cahier 2013-3

**Ooyen-Houben, M.M.J. van,
B. Bieleman, D.J. Korf**

*Het Besloten club- en het Ingeze-
tenencriterium voor coffeeshops:
evaluatie van de implementatie
en de uitkomsten in de periode
mei-november 2012 (tussenrap-
portage)*

Cahier 2013-2

Voert, M.J. ter

*Civielrechtelijke voorprocedures
in België, Noorwegen en Duits-
land*

Cahier 2013-1

Memoranda

Geurts, T.

*Zicht op langlopende conflicten
van burgers. Een haalbaarheids-
onderzoek*

Memorandum 2014-3

**Leerkes, A., E. Boersema, m.m.v.
M. Chotkowski**

*Het lot van het inreisverbod; Een
onderzoek naar de uitvoerings-
praktijk en gepercipieerde effecten
van de Terugkeerrichtlijn in
Nederland*

Memorandum 2014-2

Moolenaar, D.E.G.

Scenariostudie capaciteitsbehoefte van justitiële inrichtingen opnieuw bekeken: Lessen voor de toekomst

Memorandum 2014-1

Schönberger, H.J.M.,**B.S.J. Wartna**

Haalbaarheidsstudie recidive meting Forensische Zorg

Memorandum 2013-5

Wartna, B.S.J., I.M. Bregman,**M. Blom**

Recidivecijfers per instelling: Tussenrapportage van het haalbaarheidsonderzoek naar het gebruik van recidivecijfers als onderdeel van de kwaliteitszorg in de TBS-sector

Memorandum 2013-4

Blom, M.

Recidivemeting LEMA en EMG 2009: achtergrondkenmerken en strafrechtelijke recidive van de eerste LEMA- en EMG-deelnemers – tussentijdse rapportage

Memorandum 2013-3

Braak, S. van den, N. Netten,**R. van Witzenburg**

Inzicht in het presteren van de executieketen: ontwikkeling van een monitor voor het meten van kritieke prestatie-indicatoren in de executieketen: versie 0.5

Memorandum 2013-2

Nagtegaal, M.H., H.J.M. Schönberger

Het belang van beschermende factoren in de risicotaxatie van tbs-gestelden

Memorandum 2013-1

Factsheets**Vergouw, S.J., R.P.W. Jennissen,****G. Weijters, P.R. Smit**

Resultaten van de Nationale Veiligheidsindices 2013

Factsheet 2014-6

Voert, M. ter

Cijfers bestuursrechtelijke procedures en rechtsbijstand. Aantal bezwaarschriften, gerechtelijke procedures en afgegeven toevoegingen

Factsheet 2014-5

Leertouwer, E.C.

Nulmeting doorlooptijd van standdaardzaken

Factsheet 2014-4

Tollenaar, N., A.M. van der Laan & K.A. Beijersbergen

Korte- en langetermijneffecten van de ISD-maatregel

Factsheet 2014-3

Voert, M. ter

Cijfers civielrechtelijke procedures en rechtsbijstandInstroom (buiten)gerechtelijke procedures en afgegeven toevoegingen

Factsheet 2014-2

Tollenaar, N. & A.M. van der Laan

Veelplegers: specialisten of niet?

Factsheet 2013-1

Justitie in statistiek

Heer-de Lange, N.E. de (CBS), S.N. Kalidien (WODC)

Criminaliteit en rechtshandhaving 2013. Ontwikkelingen en samenhangen

Justitie in statistiek 4 (2014)

Heer-de Lange, N.E. de (CBS), B.J. Diephuis (RvdR), R.J.J. Eshuis (WODC)

Rechtspleging Civiel en Bestuur 2012. Ontwikkelingen en samenhangen

Justitie in statistiek 3 (2013)

Kalidien, S.N. (WODC), N.E. de Heer-de Lange (CBS)

Criminaliteit en Rechtshandhaving 2012. Ontwikkelingen en samenhangen

Justitie in statistiek 2 (2013)

Themanummers Justitiële verkenningen

Het volgende nummer van *Justitiële verkenningen* (Jv6) is gewijd aan:

40 jaar JV (Jubileumnummer)

Nadere informatie bij de redactie.

Geen papieren rompslomp, maar alles online!

De online tijdschriftenportal van Boom Lemma uitgevers

- bevat duizenden wetenschappelijke artikelen
- bevat een 20-tal tijdschriften
- heeft een eenvoudige zoekfunctie
- houdt u op de hoogte met de gratis e-mailtendering

U kunt een abonnement nemen op één of meerdere tijdschriften maar ook op de gehele portal. Daarnaast zijn artikelen ook zonder abonnement verkrijgbaar. Nieuwsgierig geworden? Neem dan een proefabonnement en krijg vijf dagen gratis toegang tot alle online tijdschriften van Boom Lemma uitgevers.

bestel nu via www.boomlemmatijdschriften.nl

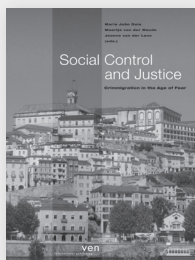
BOOM | **LEMMA**
UITGEVERS

Postbus 85576 | 2508 CG Den Haag | telefoon 070 330 70 33
fax 070 330 70 30 | e-mail verkoop@budh.nl | www.boomlemma.nl

RO
LOATING
WHEELCHAIRS
HE

Crimmigration in the Age of Fear

Social Control and Justice

ISBN 978-94-90947-78-1

340 pagina's

*Maria João Guia, Maartje van der Woude and
Joanne van der Leun (eds.)*

This book offers a fresh, multi-disciplinary and international examination of a phenomenon that has altered the landscape of migration in the United States and is now taking root in Canada and throughout Europe. In placing crimmigration in the 'Age of Fear,' the book challenges us to consider the many facets of fear that interrelate with crimmigration. Fear has the power to produce and shape the contours of crimmigration law and the structures and products of the institutions that seek to control it. This book describes some of the major developments stemming from the rise of crimmigration across continents and borders, and traces their implications.

bestel nu via www.elevenpub.com

eleven

international publishing

P.O.Box 85576 | 2508 CG The Hague | telephone +31 70 330 70 33
fax +31 70 330 70 30 | e-mail sales@budh.nl | www.elevenpub.com